

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Факультет іноземної філології

Катерина Галацин
Алла Хом'як

**КОМУНІКАТИВНА КУЛЬТУРА
МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ**

Монографія

Луцьк
Вежа-Друк
2019

УДК 81-11:316.77

Г 15

Рекомендовано до друку

науково-методичною комісією факультету іноземної філології

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол

№ 1 від 11 вересня 2019 року)

Рецензенти:

Литовченко І. М., доктор педагогічних наук, професор кафедри англійської мови технічного спрямування Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»;

Дурманенко Є. А., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та педагогіки вищої школи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Галацин К.

Г 15 Комуникативна культура майбутнього фахівця: монографія / Катерина Галацин, Алла Хом'як. – Луцьк : Вежа-Друк, 2019 – 132 с.

У монографії схарактеризовано теорію і практику формування комунікативної культури у студентів закладів вищої освіти. Розкрито сутність, структуру та функції комунікативної культури майбутнього фахівця, особливості її формування в студентів ЗВО.

Проаналізовано зміст понять компетентності та компетенції у професійній підготовці майбутніх фахівців, сутність компетентсного підходу в організації освітнього процесу у вищій школі.

Визначено поняття комунікативної компетентності як визначника сформованості комунікативної культури особистості, її структуру.

Монографія розрахована на фахівців освітньої галузі, викладачів та студентів закладів вищої освіти.

УДК 81-11:316.77

© Галацин К., Хом'як А., 2019

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ	7
1.1. Комунікативна культура особистості: сутність, структура, функції	7
1.2. Особливості формування комунікативної культури майбутніх фахівців	23
Список використаної та рекомендована література	43
РОЗДІЛ 2. КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД У ФОРМУВАННІ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ	71
2.1. Поняття компетенції та компетентності у професійній підготовці сучасного фахівця	71
2.2. Комунікативна компетентність як визначник комунікативної культури майбутнього фахівця	87
Список використаної та рекомендована література	105
ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО	126

ВСТУПНЕ СЛОВО

Зростання ролі комунікації в сучасному українському суспільстві, спричинене глобалізаційними тенденціями, інтеграцією культур, процесами інтенсифікації обміну інформацією на всіх рівнях суспільної взаємодії, детермінує необхідність формування комунікативної культури особистості. Тому з поточним роком зростає потреба поглибленого формування комунікативної культури студентів під час навчання у закладі вищої освіти.

Провідні положення державних документів, таких як Конституція України, Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», в яких наголошується, що головним завданням освіти має бути розвиток особистості, її інтелектуальних здібностей, здатності реалізувати себе у професійній діяльності, актуалізують твердження про те, що процес становлення особистості майбутнього фахівця відбувається завдяки формуванню високого рівня комунікативної культури.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дає підстави вважати, що комунікативна культура – це складне, цілісне, динамічне утворення, свідома властивість особистості, що базується на рисах її характеру, особистісних якостях, комунікативних і організаторських здібностях, формується на основі набутих знань і вмінь, проявляється у вмінні виконувати комунікативну діяльність у різних умовах, виражає готовність особистості до гнучкої тактовної взаємодії з іншим, до рефлексивної діяльності, до проектування комунікативних умінь і застосування їх у новій ситуації.

Проблема формування комунікативної культури особистості є предметом дослідження філософських, психологічних і педагогічних наук. Так, праці вчених присвячені розумінню окремих сторін професійно-педагогічної культури: методологічної (І. Ісаєв, В. Сластьонін та ін.), морально-етичної (Е. Гришин та ін.), комунікативної (В. Грехнев, І. Комарова, А. Мудрик, І. Тимченко та ін.).

Необхідність гуманної комунікативної взаємодії у процесі навчання і виховання відображено в наукових працях Ш. Амонашвілі, Г. Балла, І. Бежа, О. Бодальова, С. Гончаренка, В. Гриньової, М. Євтуха, І. Зязюна, В. Кременя, В. Кудіна, В. Лозової, В. Лугового, В. Лутая, О. Савченко, О. Сухомлинської, А. Сущенка та ін.

Проблема осмислення комунікативної культури як самостійного предмета міждисциплінарних досліджень знайшла відображення в наукових працях, що узагальнюють їх результати у межах різних наукових шкіл, напрямів і підходів з метою побудови загальної теорії комунікації (М. Василик, Л. Землянова, В. Кашкін, Є. Кравченко, Г. Почепцов та ін.). Значення цих досліджень для розв'язання сучасних педагогічних проблем полягає у тому, що вони дають змогу, з одного боку, більш цілісно уявити комунікативну культуру як предмет педагогічного аналізу, а з іншого – осмислити педагогічні проблеми в контексті комунікативної проблематики.

Останніми роками у працях М. Васильєвої, О. Вєтохова, Н. Волкової, В. Грехнєва, В. Кан-Калика, І. Комарової, А. Мудрика, С. Мусатова, С. Ольховецького, Л. Паламар, Л. Петровської, В. Полторацької, С. Рябушко, Г. Сагач, В. Тернопільської, Л. Шепеленко, Е. Яценко та ін. досліджувались питання формування комунікативної культури особистості. Це, зокрема, дослідження, акцент у яких спрямований на комунікативну взаємодію, психологічні аспекти комунікативної підготовки студентів, педагогічні умови формування комунікативної культури та окремих комунікативних умінь і навичок.

Разом з тим, питання формування комунікативної культури майбутніх фахівців ще недостатньо, на нашу думку, досліджене. Так, потребує уточнення саме поняття комунікативної культури особистості студента як педагогічної категорії, нез'ясованою залишається структура означеного феномену в контексті специфіки виховання майбутнього фахівця тощо. На сьогодні незначна частина майбутніх фахівців досягає високого рівня культури спілкування та міжособистісної взаємодії, більшість з них схильні переважно до репродуктивної діяльності, мають обмежені уявлення про феномен комунікативної культури, їм бракує ініціативи і прагнення до самовдосконалення. Це негативно відображається на їхніх досягненнях у процесі професійної діяльності та на життєвому самовизначенні (І. Бех, Л. Божович).

Означена ситуація уповільнює упровадження комунікативного підходу в практику навчально-виховного процесу закладів вищої освіти. Як наслідок, студенти переважно не здатні самостійно створювати і продуктивно розв'язувати комунікативні ситуації, що передбачають активну соціальну взаємодію, не володіють уміннями й навичками соціального мислення, соціальної фасилітативності, рефлексії, роботи в команді, не здатні запобігати конфліктам та конструювати

тивно вирішувати їх, не завжди в змозі актуалізувати механізми професійного й особистісного самовдосконалення.

Відсутність системних наукових досліджень із означених питань загострює *суперечності* між:

- новими соціальними вимогами до формування комунікативної культури майбутніх фахівців та їх недооцінкою в сучасній системі освіти;

- необхідністю підготовки креативної, мобільної, комунікативної особистості, здатної здійснювати ефективну соціальну взаємодію, передбачати наслідки власної поведінки та недосконалістю організації освітньої діяльності в ЗВО саме в цьому напрямі;

- об'єктивно високим комунікативно розвивальним потенціалом навчально-виховного середовища закладу вищої освіти та практично недостатнім рівнем сформованості комунікативної культури студентів;

- необхідністю формувати комунікативну культуру майбутнього фахівця та відсутністю науково обґрунтованих змісту, форм, методів та педагогічних умов ефективної реалізації цього процесу.

Необхідність подолання визначених суперечностей актуалізує досліджувану проблему.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

1.1. Комунікативна культура особистості: сутність, структура, функції

Сучасний ринок праці потребує високо кваліфікованих конкурентоспроможних фахівців, здатних до постійного й системного пошуку нових ідей та їх реалізації у практичній діяльності, до конструктивної міжособистісної взаємодії та креативного вирішення різних виробничих проблем. Звідси логічним є завдання сучасних закладів вищої освіти – підготувати не лише фахівців, які мають ґрунтовні фахові знання, а людей творчих, здатних працювати в команді, обмінюватися інформацією й прагнути до самовдосконалення. Іншими словами, формування комунікативної культури особистості сучасного фахівця є пріоритетною проблемою сьогодення.

Поняття комунікативної культури в науковому обігу з'явилося орієнтовно на початку 90-х років ХХ століття. Існують різні підходи до трактування поняття комунікативної культури. Так, О. Бондаревська, Н. Кузьміна, В. Сластьонін визначають методологічні засади комунікативної культури особистості. В свою чергу, О. Бодальов та Б. Ломов акцентують увагу на світоглядній ролі комунікативної культури. Психологічні основи формування комунікативної культури висвітлені в працях Б. Ананьєва, Г. Андрєєвої, І. Зимньої, О. Леонтєва. Соціологічний аспект комунікативної культури прослідковується в наукових доробках С. Самігіна та А. Реана. Взаємозв'язок духовної й комунікативної культури висвітлюють О. Солженіцин і Е. Соколов. А лінгвістичну складову комунікативної культури аналізують Б. Головін, Г. Михальська тощо.

Отже, комунікативна культура особистості є соціальним феноменом у найширшому розумінні. Саме в комунікативному процесі, як процесі обміну інформацією й думками, визначаються статуси речей і суб'єктів комунікації, а відтак постають вимоги до комунікативної культури майбутніх фахівців як вагомої передумови їхнього професіоналізму й професійної культури. Власне сформована комунікативна культура майбутнього фахівця незалежно від його спеціальності уможливорює подальше професійне зростання та самореалізацію спеціаліста. Практика переконливо доводить, що на сучасному етапі роз-

вितку суспільства будь-яка професійна діяльність потребує міжособистісної взаємодії. Майбутні фахівці мають бути готові до різнобічних ділових контактів, ґрунтуючись на принципах взаємоповаги, підтримки, справедливості й об'єктивності.

Проблема формування комунікативної культури особистості майбутнього фахівця є важливою в педагогіці й досліджується в контексті міжособистісної взаємодії, культури спілкування, поведінки тощо. З розвитком українського суспільства, його інформатизації змінюються і особливості комунікацій, а відтак актуалізуються нові завдання і напрями дослідження комунікативної культури.

У педагогічній науці це знайшло відображення в обґрунтуванні педагогічних цілей, адекватних актуальним соціокультурним проблемам, і в розробці відповідних педагогічних технологій тощо. Зазначене вище повною мірою стосується сучасного етапу розвитку суспільства, що супроводжується кардинальними змінами в системі інформаційних комунікацій і комунікаційних технологій.

Розуміння актуальності й важливості окресленої проблеми спонукало нас до необхідності визначення *сутності, складових та функцій комунікативної культури особистості, а також обґрунтування характерних ознак формування комунікативної культури студентів закладів вищої освіти.*

Комунікативна культура є однією із важливих складових загальної культури людини. Зміст цього поняття інтегрує сутність понять комунікації, комунікативності й культури.

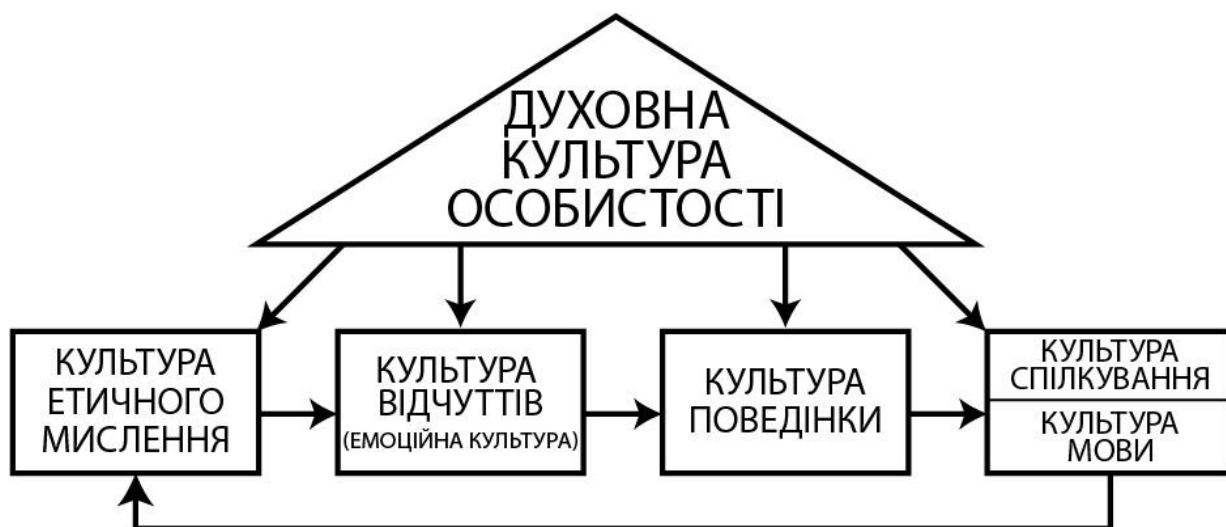
Сам термін «культура» є багатозначним, а тому єдиного його визначення немає. Ми розуміємо культуру як складний соціальний феномен, який має відношення практично до всіх сторін суспільного та індивідуального життя. Так, відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови, термін «культура» (від лат. cultura – обробіток, виховання, розвиток) можна трактувати як «історично певний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений в типах і формах організації життя і діяльності людей, в їх взаєминах, а також в створюваних ними матеріальних і духовних цінностях» [46, с. 1368].

Як свідчать результати нашого дослідження, основними складовими цього поняття є гуманність, людинотворення, яке полягає в конкретизації загальнолюдських цінностей, притаманних кожній людині. Продуктом культури є сама людина, яка одночасно є творцем

культури; головне джерело культури – діяльність людини. Культура містить способи та результати діяльності людини.

Аналіз психолого-педагогічних джерел свідчить, що більшість учених (Р. Арцишевський, В. Андрущенко, А. Арнольдов, Є. Ільєнков, В. Крисаченко, В. Кремень, Є. Маркарян, В. Межуєв, А. Радугін) виділяють культуру матеріальну і духовну. Остання, у свою чергу, включає мистецтво, науку, літературу, філософію, мораль, освіту. Так, наприклад, М. Каган у духовній культурі вирізняє духовне спілкування, духовний контакт людей, що має особливе соціальне значення. Визначаючи спілкування видом людської діяльності, яка відіграє значну роль в інших видах діяльності, він окреслив три види людської діяльності: перетворюючу, пізнавальну, ціннісно-орієнтаційну, які спрямовані на пізнання і перетворення природи, суспільства і людини [122].

Отже, комунікативну культуру доцільно розглядати як складову духовної культури. У той же час, як свідчать результати нашого дослідження, духовна культура особистості є цілісною системою елементів: культури етичного мислення, культури відчуттів, культури поведінки і культури спілкування, яка у свою чергу включає і культуру мови, що представлено на рис. 1.1.

Рис. 1.1. Структура духовної культури особистості

Як наголошує О. Халупо, сьогодні культура спілкування розглядається як така, що включає: культуру відчуттів (емоційну культуру); культуру мислення; культуру мовлення. З огляду на це, культура мовлення є загальною складовою моральної і комунікативної культури особистості [273].

Отже, можемо констатувати, що саме культура мислення, культура відчуттів і культура поведінки, які є складовими моральної культури, реалізуються через культуру мовлення. За такого розуміння проблеми мовленнєва культура особистості не може бути відокремленою від самої особистості, її духовності і моральності. У співвідношенні з поняттям «культура», комунікативна культура, на думку С. Безклубенко може розглядатися в трьох аспектах: як окремий випадок комунікації; як системоутворюючий, інтегруючий соціум чинник; як галузевий аспект (поруч з художньою, естетичною, інформаційною та ін.) [28].

В основу нашого дослідження покладено саме галузевий аспект, оскільки, він дає підстави для визначення комунікативної культури як складової культури і дає змогу простежити її взаємозв'язок з іншими її галузями та дослідити проблему в контексті інкультурації особистості. Тобто науковий зміст поняття «комунікативна культура» нами розкривається через змістове наповнення понять «комунікація» та «комунікативність».

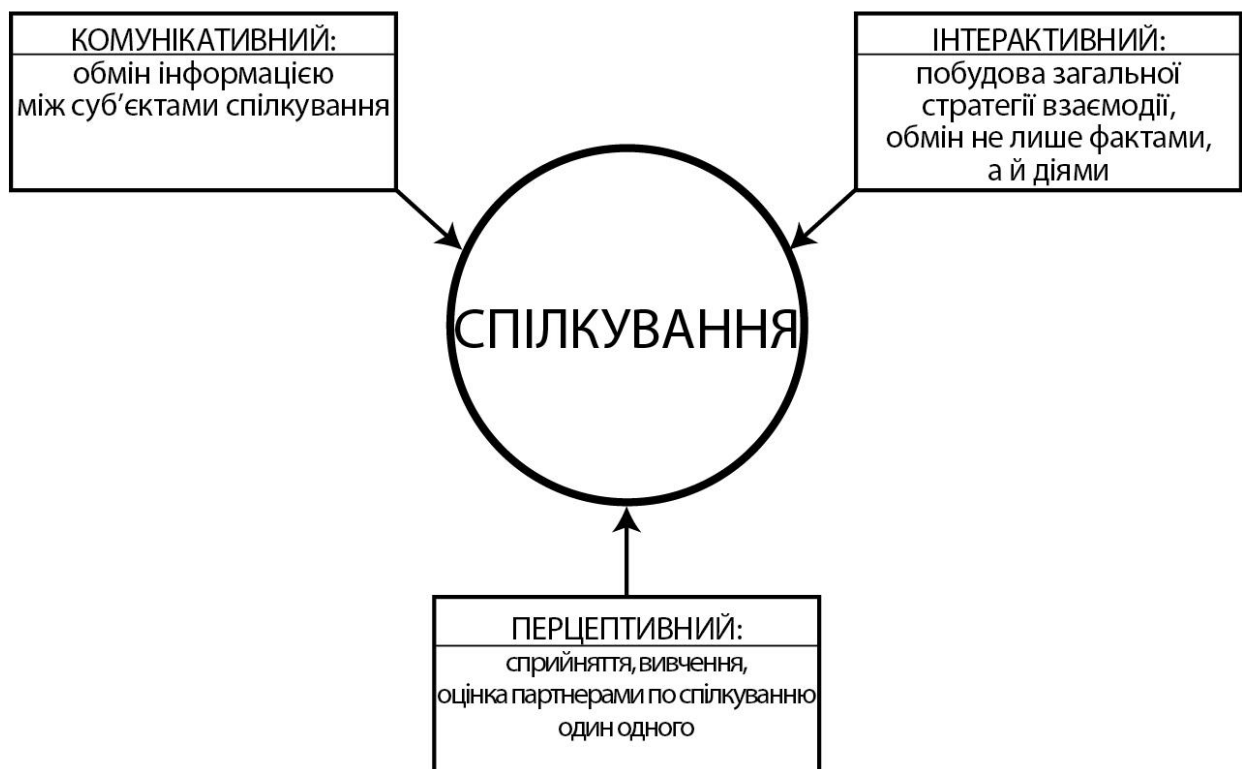
Здійснений аналіз словників засвідчив, що поняття «комунікація» (від лат. *communicatio*) є синонімом понять «зв'язок», «з'єднання», «взаємодія», «спілкування», «обмін інформацією», «повідомлення». Отже, спілкування є сукупністю взаємодій людей, спільнот, у яких відбувається обмін інформацією, вміннями та навичками, досвідом і результатами життєдіяльності. Спілкуючись, люди організують свою діяльність, обмінюються інформацією, звертаються один до одного з подякою, проханням, вимогою тощо, взаємно впливають один на одного, формуються як суспільні об'єкти. Отже, спілкуватися означає підтримання стосунків, діловий зв'язок з ким-небудь, об'єднання для спільних дій [46, с. 1368].

Як свідчать результати нашого дослідження, термін «комунікація» може розглядатись і як окремий випадок зв'язку, спілкування – як окремий випадок взаємодії. Саме такий підхід, на нашу думку, є важливим для розуміння комунікативної культури як предмета педагогічного аналізу, оскільки дає змогу врахувати різні фактори впливу на формування особистісної комунікативної культури. Проблеми комунікації на рівні «взаємодії» розглядаються нами з позицій суб'єктів взаємодії, в ролі яких можуть бути окремі люди, соціальні інститути, установи, організації і т. п.

Здійснення процесу комунікації передбачає наявність у суб'єкта спілкування і носія комунікативної культури різних видів умінь: за-

гальних умінь, властивих будь-якій діяльності (І. Зимняя, О. Леонтьєв, А. Лурія), і специфічних вмінь, характерних лише для комунікативно-мовленнєвої діяльності. Зауважимо також, що комунікативні вміння не можна обмежувати лише мовленням, вони включають комплекс проявів комунікативної поведінки людини, в тому числі соціально-перцептивні й інтерактивні вміння суб'єкта спілкування.

Таким чином, аналіз психолого-педагогічної літератури дав змогу нам виокремити три взаємозалежні компоненти спілкування: комунікативний (обмін інформацією), інтерактивний (організація взаємодії) і перцептивний (взаємовплив і взаєморозуміння), що представлено на рис. 1.2.

Рис. 1.2. Компоненти спілкування

Отже, комунікативна складова процесу спілкування визначає особливості обміну інформацією (з урахуванням знань, умінь і досвіду) між активними суб'єктами спілкування. У свою чергу, засобами комунікативного процесу є різні знакові системи: мова (або вербальне спілкування) та жести, міміка, інтонації (або невербальне спілкування). Інтерактивний компонент спілкування: організація суб'єктами спілкування спільної стратегії взаємодії. Розрізняють різні програми взаємодії між людьми (від співробітництва – до конкуренції). Перцептивний компонент спілкування, як свідчать результати нашого дослід-

ження, містить у собі процес взаємного сприймання і розуміння співрозмовниками один одного. Перцепція, насамперед, процес формування образу іншої людини в свідомості співрозмовника. Тоді основними механізмами пізнання іншої людини є ідентифікація та рефлексія [56].

Таким чином, процес спілкування як цілісний феномен аналізується нами крізь призму обміну інформацією між його суб'єктами. В одному випадку особистість може розглядатися в ситуації спілкування «сама по собі», тобто як «автономний суб'єкт», в іншому – як носій цінностей групи людей. Тобто, комунікативна культура особистості співвідноситься з комунікативною культурою суспільства та з культурою особистості [74].

У ході дослідження нами встановлено, що хибним є ототожнення понять «спілкування», «комунікація», а також «культура спілкування» і «комунікативна культура». Стосовно цього, В. Айнштейн наголошував, що спілкування не тотожне комунікації. Зміст комунікації – обмін інформацією, спілкування – ширше, воно включає комунікацію. Спілкування має на увазі зв'язок між людьми, в результаті якого здійснюється вплив однієї особи на іншу [1, с. 87–95].

Будь-яка дія людини передбачає взаємодію з іншими, тобто відбувається через прямі або опосередковані стосунки з іншими людьми, а отже містить комунікативний аспект. Дії, свідомо орієнтовані на смислове їх сприйняття іншими людьми, іноді трактуються комунікативними діями [87]. Таким чином, можемо констатувати, що комунікативна діяльність – специфічно-культурна форма спілкування, живий обмін інформацією між людьми за допомогою знаків і символів, за якого інформація передається цілеспрямовано, приймається вибірково, а взаємодія здійснюється відповідно до певних правил і норм та рівня соціального інтелекту учасників комунікацій.

Отже, можемо зробити висновок, що процес комунікативної діяльності будується як система зв'язаних актів, де кожен такий «акт» – це взаємодія двох суб'єктів, наділених здатністю до ініціативного спілкування людей [168].

Зокрема, Л. Петровська визначає наступні компоненти структури спілкування: предмет спілкування – інша людина, партнер по спілкуванню як суб'єкт; потреба в спілкуванні – прагнення людини до пізнання і оцінки інших людей, а через них і з їхньою допомогою – до самопізнання, до самооцінки; комунікативні мотиви – заради чого здійснюється спілкування; комунікативна дія – одиниця комунікативної діяльності, цілісний акт, адресований іншій людині (ініціативні або

у відповідь дії); завдання спілкування – мета, на досягнення якої спрямовані різноманітні дії, що здійснюються в процесі спілкування [211].

Таким чином, спілкування включає не лише передачу і прийом інформації (як комунікація), але і сприйняття партнера по спілкуванню, здійснення дії на нього. Вченими О. Добротворим, Ю. Ємельяновим, Ю. Жуковим, Л. Петровською, О. Тюптею поняття культури спілкування аналізується в контексті комунікативної компетентності, компетентності у спілкуванні, комунікативної підготовки [88; 93; 99; 211; 267]. Визначені поняття розкриваються через формування в людини умінь донести інформацію, підтримувати контакти, досягати певні цілі в спілкуванні.

На нашу думку, коли актуалізується проблема культури спілкування, домінантною у цих процесах є особистість. Культура спілкування підкреслює гуманістичну спрямованість, в якій інша людина сприймається і детермінується як вища цінність. Адже висока культура спілкування, на думку Л. Сохань, передбачає уміння найдоцільніше і ефективно користуватися всілякими засобами дії, максимально реалізувати свій комунікативний потенціал [254]. Ефективність взаємодії, на її думку, можна вимірювати за допомогою наступних критеріїв, на підставі яких і має досліджуватися комунікативний потенціал особи та комунікативні уміння: доцільність (придатність підібраних засобів для досягнення бажаного результату); надійність (ступінь вірогідності здобуття необхідного ефекту); продуктивність (здобуття максимальної користі, якнайповнішого використання ситуації взаємодії); економічність (відповідність витрати часу, сил і засобів цінностям кінцевого результату); безпека (мінімізація ризику несподіваних негативних наслідків) [254].

З огляду на зазначене вище, Л. Сохань визначає комунікативну культуру як рівень опанування комунікативними процесами, коли індивід здатний розмежувати його найважливіші компоненти – взаємовідношення і взаємодію – і одночасно свідомо керувати кожним із них [254].

Аналізуючи дослідження С. Амеліної, В. Барковського, А. Білоножко, Т. Василюшиної, С. Вітвицької, Н. Волкової, А. Годлевської, М. Дороніної, І. Зязюна, О. Каверіної, ми дійшли висновку, що комунікативна культура розглядається як сутнісна характеристика фахівця, один із показників рівня фахової підготовки і є невід’ємною складовою частиною професійно-педагогічної культури й культури особистості зокрема, а також є ступенем засвоєння комунікативного досвіду

у вигляді знань, умінь, навичок, вищим дієвим рівнем сформованості комунікативності, як відносно стійкої властивості особистості, що сприяє успішному креативному прийому, розумінню, засвоєнню, використанню й передаванню інформації [5; 24; 30; 43; 54; 56; 71; 89; 111; 120].

Природною основою комунікативної культури є комунікативність людини, яку В. Кан-Калік характеризує як явище багатопланове, що поєднує ряд компонентів, серед яких особливе значення мають комунікабельність, соціальна спорідненість, альтруїстичні тенденції [125]. У свою чергу, І. Юсупов визначав комунікабельність як психічну готовність людини до організаторсько-комунікативної діяльності [287].

Нами під комунікабельністю розуміється особлива властивість людини, що проявляється у вмінні спілкуватися з іншими та одержувати задоволення від цього процесу. Соціальна спорідненість особистості є також специфічною її здатністю, яка проявляється в бажанні бути серед тих, з ким вона спілкується. Відповідно до точки зору В. Кан-Каліка, соціальну спорідненість необхідно розглядати як стійке утворення, що пов'язане з професійно-педагогічною спрямованістю особистості. Третій компонент характеризує комунікативні та альтруїстичні емоції, які пов'язані з бажанням приносити радість людям, з якими спілкуються, зі співпереживанням радості іншого тощо [125]. Функціональнішим щодо трактування комунікативності є підхід Ю. Ханіна, який розглядав комунікативність у єдності трьох складників: потреби у спілкуванні, емоційного стану до, під час і після спілкування, комунікативних навичок і умінь [274]. Саме такий підхід нами актуалізовано як основний у процесі здійснення дослідження.

Таким чином, нами зроблено висновок про те, що професійна освіта особистості є складним утворенням, важливими складовими якого є культура мови, етика комунікативної поведінки, система ціннісних орієнтацій, світоглядна культура. Важливе місце у професійній освіті належить безумовно комунікативній культурі, яка власне й визначає наявність у кожного фахівця певних особистісних якостей, умінь і навичок, які забезпечують досягнення цілей у міжособистісній взаємодії з іншими людьми, дають змогу конструктивно спілкуватися, орієнтуватися на успіх у професійній діяльності, адаптуватися до нової системи взаємин у виробничому колективі, прагнути до самовдосконалення та самореалізації. З огляду на окреслене, комунікативна культура, за нашим трактуванням, є цілісним, динамічним особистісним

утворенням, що забезпечує адаптацію та самореалізацію особистості в сучасному суспільстві.

Підтвердженням цієї думки є напрацювання І. Тимченко про те, що комунікативна культура майбутнього спеціаліста визначається як система поглядів і дій, котрі служать індивіду моделлю орієнтації для задоволення потреб самореалізації та способом досягнення цілей під час спілкування з іншими людьми [264]. У свою чергу О. Гаврилук комунікативну культуру розглядає як складне динамічне особистісне утворення, що відображає соціально зумовлений рівень розвитку особистості, її готовність до комунікативної діяльності, систему поглядів і дій, які забезпечують задоволення потреб самореалізації та спосіб досягнення цілей в спілкуванні, плідну доброзичливу взаємодію людей у різних сферах життєдіяльності [59].

Як сукупність спеціальних комунікативних якостей особистості, здібностей, знань, умінь, навичок завдяки яким, індивід попереджує виникнення психологічних труднощів й прогнозує результативність міжособистісної і професійної взаємодії визначає комунікативну культуру А. Білоножко. Вона наголошує, що комунікативна культура особистості є проявом особистісної рефлексії, інтеріорізованим досвідом загальнолюдської культури, що й зумовлює індивідуальну своєрідність особистості; є стимулом до самореалізації, адже опосередковує відношення до життя, тобто, усвідомлений пошук себе, бажання й потреба у самовдосконаленні, ціннісне ставлення до свого життя й спільноти [30].

Як свідчать результати нашого дослідження, на особливості прояву комунікативної культури як особистісної властивості впливають флексибільність-ригідність, тривожність, емоційна стійкість, діалогічність свідомості й рефлексія, екстравертованість-інтровертованість, особистісна рефлексія, особистісні смисли, мотиви, інтегральне самоствалення, емпатія, конформність, особливості самосприйняття особистості й унаслідок цього почуття самотності, диференційні емоції.

Проте основу її формування складає досвід людського спілкування на рівні макро- й мікрогрупи, в діяльності яких основними джерелами комунікативної культури є досвід. Загалом можемо констатувати, що досвід – це основа когнітивного компоненту комунікативної культури особистості як суб'єкта комунікації.

Отже, зазначене вище, актуалізує положення про те, що досвід спілкування посідає особливе місце в структурі комунікативної куль-

тури особистості, що визначається, по-перше, його соціальністю (він містить інтеріоризовані норми й культурні цінності), по-друге, індивідуальністю (базується на індивідуальних комунікативних здібностях і особистісних подіях).

Водночас, є ряд інших підходів до аналізу цієї проблеми. Так, Ю. Ємельянов визначає комунікативну культуру як такий рівень сформованості міжособистісного досвіду, тобто навченості взаємодії з оточуючими, який потрібний індивіду, щоб у межах своїх здібностей і соціального статусу успішно функціонувати у відповідному суспільстві. Продовжуючи далі, він акцентує увагу на залежності комунікативної культури від індивідуальних здібностей особистості, від її соціальної мобільності, зазначаючи, що на комунікативну культуру впливають зміни, які відбуваються у суспільстві, і, у зв'язку з цим, вона не може бути готовою характеристикою індивіда. Автор стверджує, що комунікативна культура – це «конгломерат знань, мовних і немовних умінь і навичок спілкування, що набувалися людиною в ході природної соціалізації, навчання і виховання. Це складна особистісна характеристика, що включає психологічні знання, комунікативні здібності, уміння і навички, а також деякі властивості особистості (темперамент, характер, емоційні стани), що виявляються у спілкуванні з людьми» [93].

У свою чергу, В. Садова комунікативну культуру аналізує як складне особистісне утворення, що концентрує в собі мистецтво мовлення і слухання, об'єктивного сприйняття і правильного розуміння особистості, сприяє побудові гуманних взаємостосунків і досягненню ефективної взаємодії на основі спільних інтересів [245].

Як складне динамічне особистісне утворення, що відображає соціально зумовлений рівень розвитку особистості, її готовність до комунікативної діяльності, систему поглядів і дій, які забезпечують задоволення потреб самореалізації та спосіб досягнення цілей у спілкуванні, плідну доброзичливу взаємодію людей у різних сферах життєдіяльності як складової комунікативної культури визначає О. Гаврилюк [59].

У той же час, О. Уваркіна комунікативну культуру особистості розглядає як комплекс комунікативних знань, умінь, властивостей особистості, тобто сукупність відносин для взаємодії з іншими людьми у вигляді моделі ймовірної та реальної поведінки; свідома, цивілізована властивість особистості, яка базується на рисах характеру, її особистих якостях, комунікативних та організаторських здібностях, потребі в

спілкуванні і контакті з іншими особами, що формується на основі здобутих знань та умінь і проявляється в умінні виконувати комунікативну діяльність у нових умовах [268].

Продовжуючи аналіз різних зазначених вище підходів до розкриття сутності досліджуваного поняття зауважимо, що Л. Пономаренко комунікативну культуру аналізує у двох значеннях: по-перше, як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених суспільством і таких, що характеризують певний рівень його розвитку, за допомогою яких здійснюється обмін інформацією між системами в природі; по-друге, як смисловий аспект взаємодії соціального відповідно до ступеня розвитку суспільного і розумового розвитку індивіда, що сприяє досягненню соціальної спільності за збереження індивідуальності кожного її елемента [219].

Актуальним для нашого дослідження є визначення комунікативної культури майбутніх інженерів, запропоноване О. Каверіною, яка визначає окреслене поняття як процес і результат формування свідомості особистості інженера, що відображає нерозривну єдність між усіма галузями знань, емоційно-чуттєве і ціннісне ставлення до них (внутрішня культура), а також відповідних умінь, навичок, потреб взаємодії (зовнішня культура) з різними комунікативними партнерами. Основою комунікативної культури є система внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікації у певному колі ситуацій особистісних взаємодій [120].

Продовжуючи аналіз сутності досліджуваного поняття, зауважимо, що вчені (Ю. Ємельянов, І. Мазасва, І. Ширшова) визначають його як: сукупність умінь і навичок у галузі засобів спілкування і законів міжособистісної взаємодії, які сприяють взаєморозумінню, ефективному вирішенню завдань спілкування; комплекс сформованих знань, норм, навичок поведінки, прийнятих у суспільстві і вміння реалізовувати їх у професійному спілкуванні, контролювати і регулювати свою мовну поведінку, грамотно аргументувати позицію, продуктивно співпрацювати з допомогою вербальних і невербальних засобів спілкування в процесі вирішення виробничих завдань, вміння вести ділові переговори в процесі професійної діяльності; комплекс сформованих знань і умінь у царині міжособистісного спілкування, які проявляються в ставленні до людей, в умінні контролювати й регулювати свою мовленнєву поведінку, грамотно аргументувати свою позицію, продуктивно співпрацювати за допомогою вербальних і невербальних засобів та способів спілкування.

Розглядаючи комунікативну культуру як специфічний спосіб організації спілкування, С. Знаменська відзначає, що вона характеризується наявністю комунікативного ідеалу, системою комунікативних норм і правил, ставленням до співбесідника як до цінності, знанням його індивідуальних особливостей, власних комунікативних здібностей і умінь володіти комунікативною ситуацією. Автор розглядає комунікативну культуру як систему внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікації в певному колі ситуацій міжособистісної взаємодії [108].

У процесі дослідження нами з'ясовано, що комунікативну культуру визначають також як:

– компонент професійної культури майбутнього фахівця, що становить систему знань, норм, цінностей і способів поведінки, прийнятих у суспільстві та умінь органічно, природно і невимушено реалізувати їх у діловому і емоційному спілкуванні (І. Зязюн) [111];

– умову і передумову ефективності професійної діяльності і як мету професійного самовдосконалення (Е. Яценко) [290];

– як морально зорієнтований засіб спілкування, що забезпечує афективний інформаційний обмін між людьми, опосередковує їхню взаємодію та взаємовплив, уможливорює міжособистісне сприймання та взаєморозуміння (перцепцію); це більш-менш довершена готовність і спроможність особистості до спілкування з оточенням (О. Корніяка) [143].

Отже, з проаналізованих нами визначень можна зробити висновок, що *комунікативна культура є компонентом професійної культури майбутнього фахівця; основними характерними ознаками її є комплекс комунікативних знань, умінь, властивостей особистості, способів і форм її взаємодії, які сприяють взаєморозумінню, ефективному вирішенню завдань спілкування; це рівень розвитку особистості, її готовність до комунікативної діяльності, система поглядів і дій, які забезпечують задоволення потреб самореалізації та спосіб досягнення цілей у спілкуванні, плідну доброзичливу взаємодію людей у різних сферах життєдіяльності.*

Таким чином, комунікативно-культурна особистість характеризується певними окремими комунікативними умінями й якостями; її комунікативна взаємодія відбувається у певному комунікативному середовищі й така особистість є комунікативно-компетентною.

Досліджуючи структуру комунікативної культури особистості, ми встановили, що до сьогодні немає однастайності у визначенні її струк-

турних компонентів. Під структурою (від лат. *structura* – розташування, порядок) об'єкта розуміють порядок стійких зв'язків між елементами об'єкта дослідження, які забезпечують цілісність цього феномену, тотожність самому собі в процесі зовнішніх і внутрішніх змін [46, с. 1456].

Аналогічно однозначного визначення сутності комунікативної культури, немає й у характеристиці її структури. Водночас, формалізація будь-якого явища, зокрема й комунікативної культури, виявлення в ньому стійких зв'язків між структурними компонентами, дає змогу глибше його зрозуміти й проаналізувати. Результати аналізу психолого-педагогічних досліджень свідчать, що комунікативна культура має певну структуру, до складу якої входять компоненти, що гіпотетично визначені та експериментально перевірені в кожному окремому дослідженні. Так, В. Садова наголошує про багатоаспектність змісту комунікативної культури, що, у свою чергу, зумовлює й полікомпонентність її структури, яка містить такі складові: світоглядну (система поглядів, переконань, знань і цінностей педагогів, етичних і естетичних норм); мотиваційну (мотиви комунікативної поведінки, комунікативні установки, професійна спрямованість); власне комунікативну (комунікативні вміння і навички, культура і змістовність мовлення); емоційно-вольову (емпатія, тактовність, витримка, толерантність вчителя, почуття гумору); конструктивну (адекватне сприйняття і самооцінка, комунікативно-рефлексивні здібності, здатність прогнозувати розвиток взаєностосунків і взаємодії зі студентами) [245].

Зокрема, О. Каверіна зазначає, що комунікативна культура може розглядатися як інтегральна категорія, яка містить декілька взаємопов'язаних компонентів, а саме: когнітивний, ціннісний, діяльнісний, естетичний, емоційний. Основою комунікативної культури особистості є система внутріособистісних ресурсів, необхідних для забезпечення ефективної комунікативної дії. Комунікативна культура студента закладу вищої технічної освіти включає в себе три складові: відповідний рівень професійних знань (інтегральний компонент), необхідний запас практичних умінь і навичок (діяльнісний компонент), рівень зміни якостей особистості (ціннісний компонент) [120].

Актуальною в контексті проблеми нашого дослідження є структура комунікативної культури, запропонована Л. Пономаренко, яка визначає такі її складові: індивідуально-особистісну, соціально-комунікативну, мотиваційно-вольову, які взаємодоповнюють одна одну й впливають на якість комунікативної культури [219].

У цьому ж контексті, Л. Іванченко пропонує структуру комунікативної культури майбутнього інженера, в якій можна виділити мотиваційно-ціннісний, загальнокультурний, розумово-мовленнєвий, професійно-технічний компоненти [113]. На її думку, мотиваційно-ціннісний компонент стимулює майбутнього інженера до комунікативного розвитку і регулює його комунікативну поведінку. Так, загальнокультурний компонент відображає загальну культуру особистості, яка є складовою комунікативної культури. Загальнокультурний розвиток базується на загальноосвітній підготовці, яка здійснюється відповідно до Державного освітнього стандарту вищої професійної освіти.

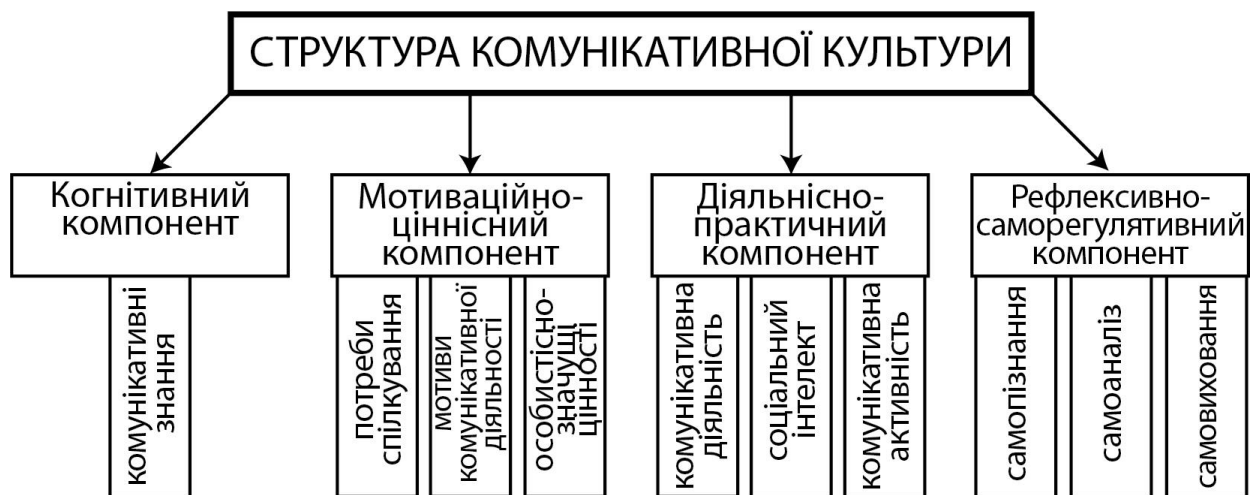
У свою чергу, розумово-мовленнєвий компонент виявляється в об'єднанні сформованості загальних характеристик мислення і мови. Розумово-мовленнєве удосконалення майбутнього фахівця базується на впровадженні в навчальний процес спеціалізованих підручників для кожної спеціальності. Тоді як, професійно-технічний компонент є якістю максимально наближеною до сфери професійної діяльності майбутнього інженера. Професійно-технічне становлення майбутнього фахівця передбачає, насамперед, оволодіння професійною термінологією.

Враховуючи результати аналізу сутності комунікативної культури, Є. Мичко виділяє мотиваційно-ціннісний, змістовний і практичний її компоненти [191].

Таким чином, здійснений теоретичний аналіз психолого-педагогічних джерел з проблеми визначення структурних компонентів комунікативної культури дає змогу зробити висновок, що *переважно в структурі комунікативної культури виділяють: когнітивно-операційну сферу (знання, уміння, навички, професійні особистісні якості); потребнісно-мотиваційну сферу (спрямованість особистості, потреби та інтереси, мотиви); поведінково-діяльнісну сферу (засоби виконання діяльності, її результати)*. Наповнення змістом визначених структурних компонентів залежить від конкретного виду діяльності особистості, специфіки професії. Найбільш невизначеними, а отже й варіативними є професійно важливі якості особистості. Визначення цих якостей зазвичай ґрунтується на традиційному кваліфікаційному підході до особистості майбутнього фахівця.

Отже, на основі аналізу різних теоретичних підходів щодо структури комунікативної культури (Л. Іванченко, О. Каверіна, Є. Мичко) основними її компонентами визначено нами наступні:

когнітивний (повнота, міцність і усвідомленість комунікативних знань, що впливають на результативність соціальної взаємодії), мотиваційно-ціннісний (позитивна мотивація до спілкування, усвідомлення спілкування як однієї із цінностей у системі цінностей); діяльнісно-практичний (комунікативна діяльність, комунікативні уміння, соціальний інтелект) та рефлексивно-саморегулятивний (самопізнання студентом власних психічних актів, станів, поведінки; розуміння дій і поведінки інших учасників взаємодії, оцінку цього процесу та, за необхідності, його корекцію). Схематично структуру комунікативної культури особистості студента нами представлено на рис. 1.3.

Рис. 1.3. Структура комунікативної культури особистості

Запропоновані складові надають змогу вважати комунікативну культуру комплексною характеристикою особистості, зміст якої, як нами вже зауважувалось вище, визначається метою та функціями професійної діяльності і залежно від сфери активності людини та особливостей професії варіює змістове наповнення її структурних елементів.

Досліджуючи проблему комунікативної культури особистості, ми зазначили, що функціональний її аналіз менше розкривається в наукових дослідженнях. Так, з огляду на це, Л. Мітіна визначає наступні функції комунікативної культури: інформаційну, змістом якої є обмін між учасниками взаємодії інформацією пізнавального і оціночного характеру; соціально-перцептивну, в якій окремо виділяється перцептивна і емпатійна; функцію самопрезентації; інтерактивну функцію, зміст якої в обміні образами, ідеями, в здатності відстоювати свою

точку зору; афективну функцію, яка полягає в емоційній стимуляції, в створенні психологічного комфорту [185].

У цьому ж контексті, ціннісно-орієнтаційну (вирішення питань морально-естетичного змісту), пізнавальну (отримання, збирання та аналіз інформації), креативну (генерування творчих ідей, планів, рішень) функції комунікативної культури визначає у своїх дослідженнях В. Барковський [24].

Ми підтримуємо також думку Г. Андрєєвої, яка визначає такі функції комунікативної культури: інформаційну та перцептивну [10].

Узагальнивши різні підходи вчених до функційного аналізу феномену комунікативної культури особистості, нами визначено такі її основні функції: *інформаційну, перцептивну, інтерактивну, презентаційну, розвивальну*.

Отже, дефінітивний аналіз комунікативної культури засвідчує комплексність цього поняття та відсутність однозначності в його визначенні та трактуванні змісту, структури і функцій; комунікативна культура є основою загальної культури особистості, базовим її компонентом, який забезпечує готовність особистості до життєвого самовизначення, є умовою досягнення гармонії з собою і навколишньою дійсністю. Водночас, цей аналіз засвідчив, що комунікативна культура, як самостійне утворення, недостатньо досліджено в сучасній психолого-педагогічній науці. Визначення сутності комунікативної культури мають переважно описовий характер, а її формування розглядається як процес засвоєння людиною етичних правил поведінки, а не як реалізація особистістю власних комунікативних можливостей, розвиток її комунікативних здібностей.

Під комунікативною культурою майбутнього фахівця ми розуміємо особливу якість особистості, її позицію, що проявляється в потребі взаємодіяти з іншими людьми, в креативності й індивідуальності, а також характеризується сукупністю комунікативних знань, сформованістю умінь контролювати і регулювати свою мовну поведінку, грамотно і переконливо аргументувати свою позицію, вміня вести ділові переговори в процесі професійної діяльності, швидко орієнтуватись у комунікативній ситуації й обирати необхідний стиль поведінки для досягнення мети комунікативного акту, продуктивно й доброзичливо співпрацювати в процесі вирішення професійних завдань (рис. 1.4.).

Рис. 1.4. *Комунікативна культура майбутнього фахівця*

Таким чином, комунікативну культуру майбутнього фахівця вважаємо набутою здатністю особистості, яку необхідно формувати й розвивати в процесі цілеспрямованої й систематичної навчально-виховної роботи в закладі вищої освіти.

1.2. Особливості формування комунікативної культури майбутніх фахівців

Інтеграція України в європейський освітній простір, підвищення ролі комунікації в перетворювальних процесах усіх галузей суспільного розвитку спонукають до активізації процесу формування комунікативної культури студентів. Практика переконливо свідчить, що лише висока освіченість і загальний культурний розвиток особистості фахівця здатні забезпечити його конкурентоздатність на сучасному ринку праці, успішність вирішення професійних проблем, ефективність міжособистісної взаємодії та майстерність професійного спілку-

вання й партнерства з іншими. Звідси актуальною є проблема дослідження *специфіки формування комунікативної культури студентів закладів вищої освіти*.

Нами вище було наголошено на тому, що комунікативна культура особистості є набутою, тобто сформованою особистісною якістю, яка віддзеркалює позицію людини в міжособистісній взаємодії з іншими суб'єктами. Зрозумілим, на нашу думку, є той факт, що набуття цієї особистісної якості залежить від індивідуальних психо-фізіологічних особливостей людини, від її віку, соціального статусу, специфіки професійної діяльності тощо.

Оскільки ми аналізуємо особливості формування комунікативної культури майбутніх фахівців, тобто студентської молоді, то й зупинимось на аналізі тих специфічних ознак і факторів, які сприяють формуванню їхньої комунікативної культури.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дає змогу стверджувати, що на сьогодні не існує цілісної й загальної теорії формування комунікативної культури особистості у студентському віці. Дослідження переважно зосереджені на механізмах і способах формування окремих складових досліджуваного феномена. Йдеться про розвиток комунікативних умінь, наголошується на важливості спілкування як активної діяльності особистості загалом; розглядаються механізми формування окремих комунікативних якостей та характеристик особистості, які становлять зміст особистісного компонента комунікативної культури.

Термін «формування» у довідковій літературі трактується як «дія» за значенням дієслова «формувати»; формувати – надавати чомусь форму, вид; організовувати, складати, створювати [46, с. 1577]. Так, В. Сластьонін тлумачить поняття «формування», як процес оволодіння сукупністю стійких властивостей та якостей особистості [249].

У свою чергу, В. Андреев окреслене поняття визначає як процес розвитку та становлення особистості під впливом зовнішніх дій виховання, навчання, соціального середовища; цілеспрямований розвиток особистості чи яких-небудь її сторін, якостей під впливом виховання та навчання; процес становлення людини як суб'єкта та об'єкта суспільних відносин [9].

З позиції встановлення взаємозв'язку між комунікативною культурою і віком індивіда комунікативна культура розглядається нами як стан рівноваги між вимогами, що висуваються перед особистістю в певний віковий період з боку суспільства, середовища, в якому вона перебуває та її можливостями, тобто це необхідна й достатня кількість

комунікативних умінь та навичок, необхідних для ефективного розв'язання професійних обов'язків (вимог, з якими людина стикається під час здійснення комунікативних взаємозв'язків у процесі професійної діяльності), які накладає повсякденне життя.

Отже, *специфіку формування комунікативної культури майбутніх фахівців ми розкриваємо в контексті аналізу особливостей:*

- 1) особистісного становлення в юнацькому віці;
- 2) студентства як специфічної соціальної спільноти;
- 3) майбутньої професійної діяльності (технічного чи гуманітарного профілю);
- 4) організації розвивально-комунікативного середовища в закладі вищої освіти.

Так, у психології юнацький віковий період визначається як певний якісно своєрідний етап онтогенетичного розвитку, який характеризується умовами життя, навчання і виховання, закономірностями формування організму та має конкретно-історичне походження. Відповідно до цього важливими особливостями будь-якого вікового періоду є: соціальна ситуація розвитку; провідний вид діяльності; новоутворення у сфері свідомості. Поняття соціальної ситуації розвитку у віковій психології розкриває місце людини в системі суспільних відносин, а саме: соціальні, політичні, економічні, культурні й інші об'єктивні умови розвитку особистості, соціальний статус віку в суспільстві, його історико-культурні і хронологічні характеристики та соціальні ролі, що реалізують загальну соціальну позицію особистості через систему її відносин, переживань, установок, сприйняття референтної групи і т.д. Тобто соціальна ситуація розвитку є специфічною для кожного вікового періоду системою відносин особистості в соціальній дійсності, яка відображена у свідомості людини та має реалізацію в діяльності і спілкуванні [233].

Одним із важливих моментів соціальної ситуації розвитку в юності є факт офіційного визнання дорослості молодих людей. Однак, суттю соціальної ситуації розвитку в юнацькому віці є оптимальне особистісне і професійне самовизначення. У цьому контексті Л. Божович юнаків називає «людьми, що дивляться в майбутнє», оскільки перед ними вже сьогодні постають складні питання: «Хто я?», «Який я?», «Що я можу?», від відповідей на які безпосередньо залежить майбутнє доросле життя [34].

У зв'язку з цим І. Кон характеризує юність як період «відкриття Я», усвідомлення свого внутрішнього світу, своїх психологічних

якостей і можливостей; самого себе, і всього, що навколо відбувається. Тобто юнацтво усвідомлює, осмислює й оцінює з погляду перспектив подальшого самотійного життя, яке виявляється в спілкуванні і взаєминах зі старшими й однолітками, у ставленні до навчання [139].

Провідною тенденцією в спілкуванні і взаєминах юнацтва зі старшими є завершення емансипації від дорослих у дитячій, підлітковій ролі й одночасно входження в соціально-культурний світ дорослих як самотійна незалежна особистість. Так, І. Кон виділяє три взаємопов'язані види емансипації: поведінкову, емоційну і нормативну, зауважуючи, що емансипація від дорослих є не тільки потребою, але й правом юнацтва. Поведінкова емансипація є потребою і правом юнаків і дівчат самотійно вирішувати питання, які стосуються їх особисто, і тому передбачає, зняття жорсткого регулювання старшими поведінки молоді. Емоційна – є потребою і правом молоді мати власні уподобання, які обрані незалежно від старших і у зв'язку з цим в якій мірі значимі емоційні контакти зі старшими порівняно з контактами з однолітками. Нормативна – є потребою і правом молодих людей на власні погляди і наявність таких. Протікання всіх трьох видів емансипації відбувається по-різному, найбільш гостро і бурхливо вони проходять у сфері проведення дозвілля, спілкування з однолітками, естетичних уподобань у галузі мистецтва, юнацької субкультури [139].

Спілкування і взаємини юнаків і дівчат з однолітками дуже різноманітні як за формою, так і за змістом. Так, основними тенденціями спілкування сучасного юнацтва є: широта і різноманітність спілкування і контактів з однолітками: від численних «галасливих» приятельських компаній до вузьких, звичайно парних, інтимно-особистісних відносин. За цих умов перші з них пов'язані переважно з так званим «видовищним спілкуванням», що характеризується певними негативними психологічними і соціально-культурними особливостями але за такого підходу досить поширеними в сучасному молодіжному середовищі. Другі з названих відносин спрямовані на пошук людини, стосунки з якою можуть бути побудовані на рівні максимальної довіри, «сповідальності», на рівні дружби і взаєморозуміння; виникнення першої любові і сексуальної прихильності; юнацька субкультура, яка є єдністю того, що і як юнацтво сприймає і засвоює з культурної спадщини минулих поколінь, і того нового, що кожне молоде покоління створює самотійно (ставлення до літератури, театру, кіно, музичні смаки, молодіжна мода і молодіжний сленг) [139].

Отже, специфіка соціальної ситуації розвитку особистості в юнацькому віці, що полягає у необхідності життєвого самовизначення та безпосередньо відбивається на спілкуванні і взаєминах з оточуючими людьми, визначає наступну істотну особливість вікового періоду – провідний вид діяльності, що характеризується особливими функціями в процесі психологічного розвитку і формування особистості людини (О. Леонтьєв), а саме: а) це діяльність, у рамках якої виникають найважливіші психологічні новоутворення, характерні для певного вікового періоду; б) це діяльність, у руслі якої здійснюються і розвиваються інші види діяльності, зокрема й ті, що в майбутньому виконуватимуть функцію провідного виду діяльності; в) це діяльність, заміна якої іншим видом провідної діяльності означає перехід від одного вікового періоду до іншого [163].

На думку Д. Ельконіна провідною діяльністю для юнацтва знову стає навчальна діяльність, але на якісно іншому рівні, перетворюючись у навчально-професійну, яка є навчальною діяльністю в нових умовах соціальної ситуації розвитку, з орієнтацією на майбутнє, й у першу чергу – на набуття обраної професії [284].

У навчально-професійній діяльності юнаків і дівчат насамперед змінюється характер навчальної мотивації. Так, серед мотивів провідними є мотиви саморозвитку, самоствердження і пізнавальних інтересів. Особливістю такої діяльності в юнацькому віці є також удосконалення навчальних дій, що насамперед стосується дій цілепокладання, контролю й оцінювання. Тобто юнаки починають опановувати самостійною навчальною діяльністю, вчать вчитися самостійно. Ще однією важливою особливістю навчально-професійної діяльності в юнацькому віці є її вплив на характер спілкування з педагогами і відносини з ними, що виявляється в значному зростанні вимогливості до їх професіоналізму, наукового і методичного рівня [48].

Отже, для юнаків і дівчат, що визначилися в необхідності оволодіння конкретною професією, провідним видом діяльності стає навчально-професійна діяльність, яка істотно змінює усвідомлення мети навчання, навчальної мотивації, навчальних дій і характер взаємин з педагогами. Саме ця діяльність, як будь-яка провідна діяльність, стає вирішальним (однак, не єдиним) фактором формування центральних психологічних новоутворень юнацького віку.

Таким чином, однією із особливостей формування комунікативної культури юнацтва є врахування провідної діяльності, соціальної ситуації розвитку та тенденцій спілкування в юності. Як свідчить аналіз

психолого-педагогічних джерел, у психології немає єдиної думки щодо сутності новоутворень у свідомості особистості в юнацькому віці. Однак, психологи (В. Долинська, Е. Еріксон, І. Кон) єдині в думці про те, що найважливішим новоутворенням свідомості в цьому віці є готовність до оптимального особистісного і професійного самовизначення, яке є утворенням інтегративним і в першу чергу передбачає розвиток самосвідомості і формування світогляду та світоглядної культури як системи переконань.

Е. Еріксон найважливішим явищем психологічного розвитку в період отрочтва і юності вважає формування ідентичності особистості [285] як психосоціальної тотожності, що дає змогу особистості усвідомлювати себе у всьому багатстві своїх відносин до навколишнього світу і визначає систему цінностей, ідеалів, життєвих планів, соціальних ролей особистості з відповідними формами поведінки. На думку українських психологів (В. Долинська, Л. Скрипченко), ідентичність особистості з повною підставою можна вважати аналогом самовизначення особистості [53].

Як нами з'ясовано, поряд з набуттям соціальної зрілості в юнацькому віці спостерігається висока гнучкість соціальних ролей – представники цього вікового періоду прилаштовуються до людей різних статусів, статі та віку. Водночас, має місце комунікативне експериментування, що сприяє накопиченню комунікативного досвіду юнаків, але й викликає певні розчарування. Залишається актуальним прагнення хлопців та дівчат перебувати у референтній групі, займати вагомий статус серед ровесників, що започаткувалось ще в підлітковому віці.

Отже, нова соціальна ситуація розвитку вимагає від особистості, саме в юнацькому віці, самовизначення у сфері соціальних зв'язків, відповідальності за виконання діяльності, самоусвідомлення і свідоме прийняття нових соціальних ролей. Сформована соціальна ідентичність передбачає наявність усвідомлення себе єдиним цілим з конкретно визначеною соціальною спільністю. Та водночас, процес набуття соціальної ідентичності дає змогу індивіду не тільки позитивно співіснувати з певним соціальним оточенням, але і проектує конфліктну взаємодію [166].

Таким чином, потреба у сформованості комунікативної культури виникає в процесі життєдіяльності людини й є однією із важливих її потреб особистісного становлення. А відтак, вона пов'язана з внутрішніми механізмами самопізнання, самовдосконалення та саморегуляції

особистості й відповідно її задоволення та забезпечує гармонійне функціонування людини в соціумі, її конструктивну взаємодію з іншими.

Отже, можемо констатувати, що у період юності відбувається інтенсивне формування:

– самосвідомості, як цілісного уявлення про себе, емоційного ставлення до власного «Я», самооцінки своєї зовнішності, поведінки, розумових, вольових, моральних якостей, усвідомлення своїх позитивних і негативних рис, на основі чого виникають мотиви вдосконалення особистості і самовиховання;

– світогляду як інтегрованої цілісної системи поглядів, знань, цінностей, ідеалів, що спираються на засвоєні раніше світоглядні знання і здатність до абстрактно-теоретичного мислення та пізнання навколишньої дійсності;

– індивідуальності, що знаходить прояв у створенні власних теорій сенсу життя, кохання, щастя тощо.

Тоді у період юності становлення самосвідомості, світогляду та самоствердження індивідуальності відбувається за наступними напрямками:

1) рефлексії, самоаналізу внутрішнього світу, виникнення почуття власної неповторності, індивідуальності, несхожості на інших, у результаті чого можлива поява почуття «самітності», нерозуміння зі сторони оточуючих;

2) усвідомлення неповторності часу, розуміння необхідності завершення свого існування, що спонукає до роздумів над проблемами життя і смерті, життєвими перспективами, цілями і сенсом земного буття;

3) формування цілісного уявлення про самого себе, ставлення до себе.

Слід зазначити, що у юнацькому віці самооцінка переважно буває досить суперечливою. На основі співставлення думок інших людей, самостереження, самоаналізу своїх якостей і здібностей у молодій людині формується узагальнене ставлення до себе [124]. Саме в цьому віці нагальною стає проблема особистісного самовираження, що є, з одного боку, способом вияву власного «Я», а з іншого, – умовою гармонійного розвитку особистості. Тому юність є вирішальним етапом формування комунікативної культури, бо саме в юнацькі роки дозрівають когнітивні і емоційно-особистісні передумови для її становлення.

Оптимальним статусом представників юнацького віку є студентство. За умов успішної адаптації до навчання у закладі вищої освіти та правильного вибору майбутньої професії юнаки-студенти отримують загальну та професійну освіту, розвивають свій інтелект, накопичують комунікативний досвід.

У педагогічній науці студентство розглядається як особлива соціальна категорія, специфічна спільність людей, організаційно об'єднаних навчанням у вищому навчальному закладі [107].

Особливостями студентського періоду життя людини, що мають безпосередній зв'язок із комунікативною культурою особистості та впливають на процес її формування, за нашим висновком, є наступні:

- активне формування самосвідомості, світогляду та намагання утвердити свою самостійність;

- завершення становлення усталеного образу особистості, власного «Я»;

- вироблення загального життєвого плану;

- розвиток самоповаги як узагальненого ставлення до самого себе;

- опанування індивідуального стилю діяльності; оволодіння комплексом соціальних ролей дорослої людини; підсилення усвідомлених мотивів поведінки;

- здатність до критичних міркувань; утвердження власної ідентичності; самостійність у визначенні шляхів і засобів розв'язання проблемних завдань;

- високий рівень пізнавальної мотивації, здатність до взаємодії [9; 104; 213; 268].

Для студентів провідним видом діяльності є навчально-професійна. На відміну від аналогічної діяльності старшокласників загальноосвітніх шкіл, це вже не підготовка до набуття обраної професії, а власне цілеспрямований процес оволодіння професійно значущими знаннями, уміннями і навичками, це вже оволодіння професією, майбутньою трудовою діяльністю.

Дійсно, як свідчать результати нашого дослідження, під час навчання у закладі вищої освіти формується ґрунтовна основа трудової, професійної діяльності, тому засвоєні в навчанні знання, уміння і навички виступають вже не як предмет навчальної діяльності, а як засіб їх професійної діяльності. Таким чином, навчально-професійна діяльність студентства – діяльність специфічна, яка поєднує в собі ознаки навчальної і трудової діяльності.

У ході дослідження нами встановлено, що істотний, але не однозначний вплив на навчальну діяльність студентів, крім пізнавальних потреб, мають потреби в спілкуванні і домінуванні. За цих умов, на думку Л. Божович, пізнавальна потреба характеризується позитивним емоційним тоном і ненасичуваністю [34].

У навчально-професійній діяльності розвивається і виявляється особистість студента, як суб'єкта навчальної діяльності. Так, Ю. Кулюткін визначає три взаємозалежних рівні: особистісний, що полягає у вивченні особистості і навчальної діяльності студентів у загальному контексті їх життєдіяльності – спрямованості інтересів, життєвих планів, ціннісних орієнтацій; діяльнісно-рольовий рівень, на якому предметом аналізу є власне навчальна діяльність: її мотиви, мета, засоби, предметний зміст і організаційні форми, результати та процесуальний рівень, що досліджує процеси і стани, за допомогою яких реалізується навчально-пізнавальна діяльність і виявляється її результативність [156].

У свою чергу Л. Столяренко пропонує розглядати студента, як людину певного віку і як особистість теж у трьох аспектах: 1) психологічному, що є єдністю психічних процесів, станів і властивостей особистості; 2) соціальному, що втілює суспільні відносини, якості, породжувані належністю студента до певної соціальної групи, національності і т. д.; 3) біологічному, що включає в себе переважно спадково визначені властивості: тип вищої нервової діяльності, безумовні рефлекси, фізичну силу тощо [255].

Використовуючи такий комплексний підхід до вивчення особистості студента, ми сформулювали загальні висновки щодо найважливіших психологічних новоутворень, які виникають у студентів під час навчання у вищому закладі освіти. Так, насамперед, це період активного розвитку моральних і естетичних почуттів, формування світоглядної культури, професіоналізму, становлення і стабілізації характеру і, що особливо важливо, оволодіння повним комплектом соціальних ролей дорослої людини: громадянських, професійно-трудова і т.д. У період студентських років власне розпочинається включення молодшої людини в самостійну професійну діяльність, виникає її трудова біографія, створюються власні сім'ї; часто в цьому віці студенти досягають певних успіхів у різних видах діяльності: спортивної, художньо-естетичної, науково-дослідницької.

Як свідчать результати нашого дослідження, студентський вік характеризується тим, що в цей період розвиваються інтелектуальні

уміння і фізичні сили. Але нерідко одночасно з'являються суперечності між цими можливостями й їх дійсною реалізацією. Зростаючі творчі можливості, розвиток інтелектуальних і фізичних сил, що супроводжується і розквітом зовнішньої привабливості, переважно приховують у собі ілюзії, що це зростання триватиме «вічно», що все краще життя ще попереду, що всього задуманого можна досягти. А це в свою чергу може призвести до зверхності, ігнорування думкою інших, до конфліктів. Саме в цьому випадку актуальним є рівень сформованості комунікативної культури як вищого рівня здатності людини до конструктивної взаємодії з іншими, їх розуміння і взаємовплив. Тому, на нашу думку, важливо наголосити, що саме студентські роки є сприятливими у формуванні комунікативної культури особистості як період перетворення мотивації, всієї системи ціннісних орієнтацій, з одного боку, й інтенсивного формування спеціальних здібностей у зв'язку з професіоналізацією – з іншого.

Отже, формування особистості студента як суб'єкта відносин є необхідністю і передбачає засвоєння комунікативної культури, оскільки юнацький вік є сенситивним для розвитку й утвердження цього особистісного новоутворення.

Як нами було вже зазначено, комунікативна культура є поліаспектним явищем міжособистісної взаємодії людей, яке передбачає встановлення і розвиток контактів, обмін інформацією, взаєморозуміння та взаємовплив суб'єктів спілкування один на одного. Загалом така культура є консолідуючим елементом, регулятором поведінки, гарантом шанобливого ставлення особистості до інших, розуміння їх, толерантності та взаємоповаги. Отже, вона тим самим слугує одним із механізмів гармонізації особистих і громадських інтересів. Спілкуючись між собою, майбутні фахівці, незалежно від професійної спрямованості, набувають досвіду міжособистісної взаємодії, збагачуються інформацією, розвиваються інтелектуально, прагнуть до професійного зростання та особистісного розвитку.

З огляду на це, визначальним у вихованні комунікативної культури студентів є зміцнення, насамперед, моральних основ: поваги до людей, доброзичливості, толерантності, чуйності, скромності, почуття власної гідності. Саме формування у студентів ввічливості і тактовності як стійких рис особистості, ознайомлення їх із соціальними нормами поведінки, вироблення звички дотримання цих норм постає одним із конкретних завдань формування комунікативної культури.

У контексті нашого дослідження актуальним є з'ясування специфіки формування комунікативної культури студентів у закладі вищої освіти. Так, розкриваючи специфіку формування комунікативної культури у вищому технічному навчальному закладі, О. Каверіна стверджує, що вищий технічний заклад освіти має бути центром культури, осередком гуманістичних знань і морального виховання. Цього можна досягти за умови формування у вищих технічних навчальних закладах певного гуманітарного середовища, яке вирішальним чином впливає на розвиток особистості, яка усвідомлює сенс своєї діяльності, своє призначення. Головна мета і призначення вищої технічної освіти у сучасній гуманітарній парадигмі полягає в осмисленні людиною свого місця у світі, в оволодінні способами взаємодії з ним. Професійна підготовка повинна поєднуватися із формуванням гуманітарної культури студентів, з утвердженням гуманістичних пріоритетів у свідомості [121].

Отже, хибним, на нашу думку, є міркування про те, що студентам вищих технічних навчальних закладів – майбутнім фахівцям інженерно-технічного спрямування непотрібна комунікативна культура, оскільки вони працюватимуть у системі «людина – машина». Заперечуючи такі судження, С. Дмитрієва виділяє соціальні, професійні та психологічні якості, якими має володіти кожний сучасний конкурентоспроможний фахівець. До соціальних якостей належать:

- оволодіння нормами професійного спілкування, етичними нормами професії;
- спрямованість професійних результатів на благо інших людей і суспільства;
- вміння співробітництва, легко вступати в контакт, психологічно впливати на інших людей (фасилітативність);
- гнучкість мислення і сумісність, толерантність у міжособистісних відносинах, вміння слухати і переконувати, аргументувати власну думку, презентувати свої ідеї, визнавати власні помилки тощо.

До професійних якостей насамперед належать:

- усвідомлене розуміння місії та призначення професії,
- оволодіння нормами професійної діяльності,
- професійна свідомість та професійне мислення,
- прогнозування результатів тощо.

Психологічними якостями фахівця є: стійка професійна мотивація, наявність позитивної Я-концепції, універсальність, творчість і креа-

тивність, індивідуальність у професійній праці, задоволеність професійною працею тощо [86].

Успішність діяльності майбутніх інженерів багато в чому визначається не лише набутими професійними знаннями, а й високим рівнем формування їх готовності до професійної комунікації в процесі фахової підготовки, рівнем сформованості комунікативної культури, оскільки названі вище соціальні, професійні та психологічні якості фахівця є взаємозалежними, взаємодоповнюючими її показниками.

На думку Г. Хорошавіної рівень сформованості комунікативної культури лінійно залежить від наявності системи її формування у закладі вищої освіти. Продовжуючи далі, вона зауважує, що вища освіта сьогодні є не лише багатофакторною та інваріантною, але й полірівневою, що передбачає можливості розвитку творчого потенціалу людини, поетапне вдосконалення її комунікативної діяльності, що є передумовою динаміки формування комунікативної культури майбутнього фахівця [276].

А тому наступною особливістю формування комунікативної культури студента є врахування специфіки навчально-виховного процесу закладу вищої освіти, оскільки формування комунікативної культури майбутнього фахівця – багатогранний, тривалий і взаємообумовлений процес, ефективна організація якого залежить від багатьох чинників: суб'єктивних (психологічні чинники різного роду, особистісні якості, певні вміння й навички спілкування) й об'єктивних (пов'язані з організацією навчально-виховного процесу в межах ЗВО, зумовлені розвитком загального освітнього простору тощо).

Особливості формування комунікативної культури в комунікативному просторі свідчать про її бінарні можливості. З одного боку, майбутній фахівець моделює комунікативну діяльність, міжгрупову та міжособистісну взаємодію, реалізує проектні можливості комунікативної культури, будучи її носієм, з іншого боку, – формує і розвиває особистість з гуманістичною спрямованістю і конструктивним настроєм, яка володіє загальною духовною культурою. Це породжує творчість, основу формування та збагачення комунікативної культури фахівця. Рефлексивне управління процесом формування комунікативної культури забезпечує такий вплив на цей процес, який наближає його до мети.

Аналізуючи підходи до формування готовності студентів до професійної комунікації як результату сформованості їхньої комунікативної культури, О. Каверіна визначає необхідність використання профе-

сійно-діяльнісного підходу, який спрямовує на зближення навчальної діяльності й майбутньої професії; культурологічного підходу, що базується на необхідності цілісного сприйняття культури й поєднує безліч предметних сфер; синергетичного підходу, в контексті якого інтеграція знань базується на відродженні природних, об'єктивно діючих зв'язків між елементами навчального матеріалу; проблемного підходу, який передбачає структурування змісту гуманітарного матеріалу та базується на принципах науковості й розвитку, що забезпечує розвивальний характер навчання (наприклад, інтегративність мислення майбутніх інженерів); системний аналіз використовується для розкриття цілісності процесу формування комунікативної культури особистості студента [121].

Ми акцентуємо увагу на таких *підходах у формуванні комунікативної культури майбутніх фахівців: системному, комунікативному, особистісно-орієнтованому, гуманістичному, діяльнісному та компетентнісному.*

Основними *принципами* формування комунікативної культури майбутнього фахівця нами визначено наступні:

– принцип етико-антропологічної спрямованості процесу формування комунікативної культури, реалізація якого передбачає спрямованість на такі орієнтири, як: розвиток фахівця як цілісної гармонійної особистості; переорієнтація свідомості в бік активізації його комунікативної діяльності; засвоєння системи цінностей, які необхідно втілити фахівцю у власній формі професійного буття. Це дає змогу стверджувати, що комунікативну культуру фахівця неможна уявити без людини та її загальної культури й етики;

– принцип інноваційно-методологічної спрямованості підготовки фахівця та його комунікативної діяльності, який відображає, по-перше, інтегральний характер конструювання процесу формування комунікативної культури; по-друге, конкретні форми його конструювання; по-третє, визначає шляхи і засоби активізації творчого потенціалу майбутнього фахівця;

– принцип рефлексії комунікативної культури професійного становлення спеціаліста, реалізація якого в процесі формування комунікативної культури сприяє розвитку потреби в особистісному самовдосконаленні.

У цьому контексті, А. Мудрик важливою умовою формування комунікативної культури особистості визначає дотримання принципу діалогічності в педагогічній взаємодії, який передбачає, що духовно-

ціннісна орієнтація здійснюється в процесі такої взаємодії між викладачем і студентом, зміст якої становить обмін цінностями (інтелектуальними, емоційними, соціальними), а також спільне продукування цінностей [189].

Аналіз психолого-педагогічної літератури [59; 106; 110] засвідчив, що *успішності процесу формування комунікативної культури сприяє комунікативна освіченість (грамотність) майбутнього фахівця, вміння реалізувати принципи партнерства в навчально-виховній взаємодії*. Комунікативна освіченість забезпечується насамперед усвідомленим засвоєнням студентами філософських, психолого-педагогічних знань про сутність людини як найвищу суспільну цінність, про роль спілкування в життєдіяльності людини та в розвитку особистості. Важливою складовою у процесі формування комунікативної культури майбутніх фахівців є формування культури мовлення, тобто знання норм мови, вміння правильно вживати різні мовленнєві форми, що сприяє засвоєнню одержаної інформації, виховує мовленнєву грамотність, дисциплінує їхнє мислення.

Після закінчення закладу вищої освіти студенти мають бути психологічно готовими до дорослого життя. Тому, ефективність спілкування, комунікації, взаємодії з іншими людьми пов'язана з емоційною сферою студента. Різні особистісні почуття, співчуття, емпатія сприяють адекватному розумінню інших людей. А тому вміння зрозуміти почуття іншого, спроектувати їх на себе, здатність емоційно прореагувати на іншу людину є важливими компонентами спілкування та засобом пізнання один одного.

Під комунікативними вміннями В. Моляко розуміє знання, включені в певну діяльність та готовність свідомо і самостійно розв'язувати те чи інше завдання. Сюди ж відносять і комплекс особистих якостей людини, здатність людини виконувати певну діяльність [187].

Специфіка комунікативних умінь полягає в тому, що вони забезпечують такі дії людини, які є, по-перше, емоційними і здійснюються лише на психічному рівні, тобто є внутрішніми, і, по-друге, ці дії свідомо орієнтовані на зустрічний відгук, на взаємодію з іншою людиною. Отже, особистість майбутнього фахівця необхідно розглядати не тільки як носія знань, умінь, навичок професійної діяльності, але й як носія складного, динамічного комплексу індивідуально-особистісних якостей, що в сукупності, у практиці суспільного життя, складається в цілісну модель сприйняття навколишнього світу молодим

спеціалістом. Важливою складовою цієї моделі є комунікативна культура.

Комунікативна культура студента закладу вищої освіти формується на ґрунті особистісних, мотиваційних компонентів, прояву загальної культури особистості під час різних видів спілкування, а також комунікативних знань, сформованих комунікативних умінь і навичок. Важливе місце за такого підходу посідає міжособистісне спілкування студентів між собою, з викладачами. Тоді, ефективність формування комунікативної культури студентів – майбутніх фахівців залежить від багатьох чинників. Так, зокрема, О. Каверіна визначає такі: удосконалення загальноосвітньої гуманітарної підготовки; забезпечення рівня володіння лінгвістичними дисциплінами, який дав би змогу продовжувати навчання з метою формування професійних компетенцій і необхідного рівня професійної підготовки; розробки системи інноваційних методів викладання гуманітарних і технічних дисциплін; забезпечення глибокого засвоєння базових знань гуманітарних, технічних та спеціальних дисциплін [121].

З огляду на зазначене вище, актуальним є створення в закладі вищої освіти сприятливого комунікативно розвивального освітнього середовища. Так, у «Концепції виховання дітей і молоді в національній системі освіти» в розділі про особливості виховного процесу у вищому навчальному закладі зазначається: вищі навчальні заклади мають здійснювати підготовку свідомої національної інтелігенції, сприяти оновленню та збагаченню інтелектуального генофонду нації, що забезпечить високу ефективність діяльності майбутніх спеціалістів. Це повинно бути досягнуто через формування «Я» – концепції людини-творця на основі самоосвіти, саморозвитку, самовиховання, самовдосконалення студентів [140, с. 3–9].

Поняття «освітньо-виховне середовище» вживається дуже широко й має багатоаспектний характер. Так, Р. Гурова вважає, що поняття «освітньо-виховне середовище» вживається у двох значеннях: як широка соціальна дійсність, суспільство, держава в цілому; як середовище, яке безпосередньо оточує особистість й так чи інакше впливає на її формування та розвиток [82].

Близькою до нашого розуміння поняття «освітньо-виховне середовище» є позиція А. Богуш, за переконанням якої це середовище складається із навчально-виховного простору, соціальних складових, матеріально-технічного забезпечення та міжособистісних взаємин. Усі компоненти середовища взаємопов'язані, доповнюють і збагачують

один одного, а також впливають на кожного суб'єкта освітнього середовища [31].

У нашому дослідженні враховано те, що освітньо-виховне середовище закладу вищої освіти безпосередньо охоплює різноманітну спільність студентів та викладачів, характеризується системою правил та відносин, які рівноправно діють на студентську молодь. Тому, навчаючись у закладі вищої освіти, студенти мають почувати себе комфортно, тобто соціалізуватися в цьому середовищі.

У контексті зазначеного вище, до умов освітньо-виховного середовища, які впливають на розвиток студентської молоді, К. Тілман відносить такі, що: забезпечують індивідуалізацію особистості на рівні соціальних потреб; забезпечують життєдіяльність особистості відповідно до житлово-побутових потреб; допомагають студентській молоді орієнтуватися в соціально-педагогічних, психологічних питаннях, оволодіти досвідом старших поколінь, усвідомити своє покликання, визначити місце в суспільстві, задовольнити свої потреби та інтереси, використовувати їх на користь інших людей [293].

Одним із важливих факторів формування комунікативної культури студентів ЗВО є їх самоосвіта й самовиховання як усвідомлена діяльність, спрямована на розвиток, удосконалення своїх якостей у відповідності соціальної і/чи індивідуальної системи цінностей, інтересів і мотивів. Роль самовиховання у формуванні комунікативної культури студентів визначається, на нашу думку, неперервністю цього процесу, доцільністю гнучкої адаптації до соціальних умов, загальної соціальної ситуації розвитку суспільства та професійного середовища. Це й актуалізує розвивальний вплив на власну особистість, оскільки особливість самовиховання полягає у тому, що воно найбільшою мірою спирається на індивідуальні особливості людини, її нахили, інтереси та потреби.

Важливим компонентом самовиховання є активна науково-дослідна та самостійна робота студентів, спрямована на одержання та засвоєння відповідних знань, формування навичок та вмінь комунікативної поведінки. Сформованість у студентів умінь і навичок самостійної науково-дослідної роботи значною мірою забезпечує ефективність розвитку й удосконалення їхньої комунікативної культури. Відтак, формування комунікативної активності, соціальної відповідальності, толерантності, альтруїзму за умови цілеспрямованої педагогічної діяльності у середовищі закладу вищої освіти, сприяє формуванню соціальності особистості, її соціального інтелекту тощо. Саме соціальність,

як здатність взаємодіяти з оточуючими людьми, як з'ясовано нами у дослідженні, найефективніше формується в освітньому середовищі вищої школи, оскільки є можливість здійснювати всі функції майбутньої професійної діяльності.

Отже, трактування сутності проблеми є переконливим свідченням важливої ролі такого освітньо-виховного середовища, яке б інтегрувало в собі аудиторну й позааудиторну роботу студентів для професійно-особистісного становлення майбутнього фахівця. Цікавою є думка Л. Петриченко про те, що участь студента в позааудиторній роботі є продовженням аудиторної роботи, а може бути й окремим елементом у процесі підготовки майбутнього фахівця [209]. Так, до основних форм організації позааудиторної роботи студентів віднесені: науково-дослідницька, пошукова робота; виконання домашніх завдань; участь у конференціях, круглих столах, семінарах; змаганнях, іграх, конкурсах; різного виду практики; участь у роботі гуртків, секцій, студій; допомога соціальним службам, волонтерська діяльність тощо.

На нашу думку, позааудиторна робота студентів – це процес, в якому домінує елемент самореалізації. А тому саме вона сприяє гармонізації внутрішніх та зовнішніх факторів формування комунікативної культури студентів, створює сприятливі умови для задоволення тих потреб, які в процесі аудиторної роботи не можуть повністю задовольнитися. Саме позааудиторна робота має бути орієнтована насамперед на особистість студента і бути не лише засобом зростання інтелектуального потенціалу, професійної культури, а й платформою формування відповідальності, оволодіння засобами самоактуалізації, самовиховання, самоосвіти. Особистісне та професійне становлення студента практично неможливе без включення його у систему позааудиторної діяльності. Саме в ній відпрацьовуються різноманітні стратегії поведінки як на побутовому, так і на професійному рівнях. З огляду на це, С. Вітвицька акцентує увагу на тому, що «позааудиторна робота дає змогу надати процесу набуття професії особистісного забарвлення» [54, с. 122].

Позааудиторна робота, як і аудиторна має бути системою, що поєднує в собі мету, зміст, функції, методи і організаційно-педагогічні форми, спрямовані на розвиток активності, самодіяльності, комунікативності, толерантності, взаємодії студентів на принципах співробітництва та співтворчості.

Формування комунікативної культури у закладі вищої освіти є керованим процесом, який передбачає переорієнтацію навчально-виховної роботи з предметної на особистісно зорієнтовану [59].

Організація навчально-виховної роботи студентів зумовлюється специфікою професійної підготовки майбутнього фахівця, передбачає оволодіння не тільки спеціальними знаннями й уміннями з дисциплін професійного спрямування, а й оволодіння сукупністю професійних компетенцій та особистісних якостей, необхідних для успішної професійної діяльності. Йдеться, насамперед, про формування комунікабельності майбутнього фахівця, його контактності, гнучкості мислення, толерантності, комунікативності, уміння переконливо й логічно аргументувати свої твердження, грамотно презентувати власні ідеї, володіти уміннями партнерських відносин, співробітництва, вести переговори, йти на компроміс і т. п.

Професіоналізація навчально-виховної роботи, за нашим переконанням, має містити, з одного боку, «спеціалізацію», тобто врахування специфіки професійної підготовки майбутнього спеціаліста, а з іншого, – врахування психолого-педагогічних особливостей формування сучасного фахівця, зокрема його комунікативної культури, надаючи всій системі навчально-виховної роботи у ЗВО особистісної спрямованості.

На нашу думку, комунікативно розвивальне середовище закладу вищої освіти має бути системним і охоплювати науково-дослідну роботу студентів, яка передбачає й їхню самостійну роботу, практичну підготовку (проходження студентами різного виду практик) і безумовно виховну діяльність. Так, науково-дослідна робота спрямована на поглиблення мотивації творчої, комунікативної професійної діяльності студентів, сприяє поглибленню їхніх теоретичних знань, розвитку творчого мислення, гнучкості, рефлексії, оволодінню пошуково-дослідницькими вміннями та вміннями презентувати свої дослідження.

Практика діяльності закладів вищої освіти переконливо свідчить, що професійні знання сьогодні настільки швидко генерують, що майбутній фахівець лише тоді їх успішно освоює, коли сам безпосередньо бере участь у наукових розробках. А тому ми й наголошуємо на важливій ролі науково-дослідницької діяльності студентів у формуванні їх комунікативної культури. З іншого боку, участь студентів у різних наукових проектах, у пошуковій діяльності сприяє розвитку самостій-

ності, допитливості, творчості, індивідуального професійного стилю, їхньої професійної майстерності.

Практична підготовка студентів передбачає насамперед ефективне проходження ними різного виду практик, які сприяють формуванню практичних професійних умінь і навичок, з одного боку, і комунікативних умінь, – з іншого. Так, студенти під час практики найбільш повно знайомляться зі специфікою професійного середовища, стають його активним учасником; спілкуються з професіоналами, виконують професійні завдання та доручення, презентують звіти про виконану роботу.

Виховна діяльність студентів сприяє, з одного боку, реалізації цілей і завдань підготовки студентів до професійної діяльності, а з іншого – досягненню мети і завдань, пов'язаних із забезпеченням особистісного компонента структури комунікативної культури майбутнього фахівця, а саме: формування творчої комунікативної особистості, яка здатна швидко адаптуватися до складних умов реального професійного середовища; вміє співпрацювати з іншими людьми; вміє слухати і чути співрозмовника; вміє аргументувати і доводити свої міркування; вміє співпереживати та рефлексувати.

Отже, створення комунікативно розвивального середовища в ЗВО забезпечує умови для максимального розвитку кожним студентом своїх потенційних можливостей та атмосфери творчості. Цьому сприяє максимальна варіативність та альтернативність форм і методів навчальної, виховної й науково-дослідної роботи студентів.

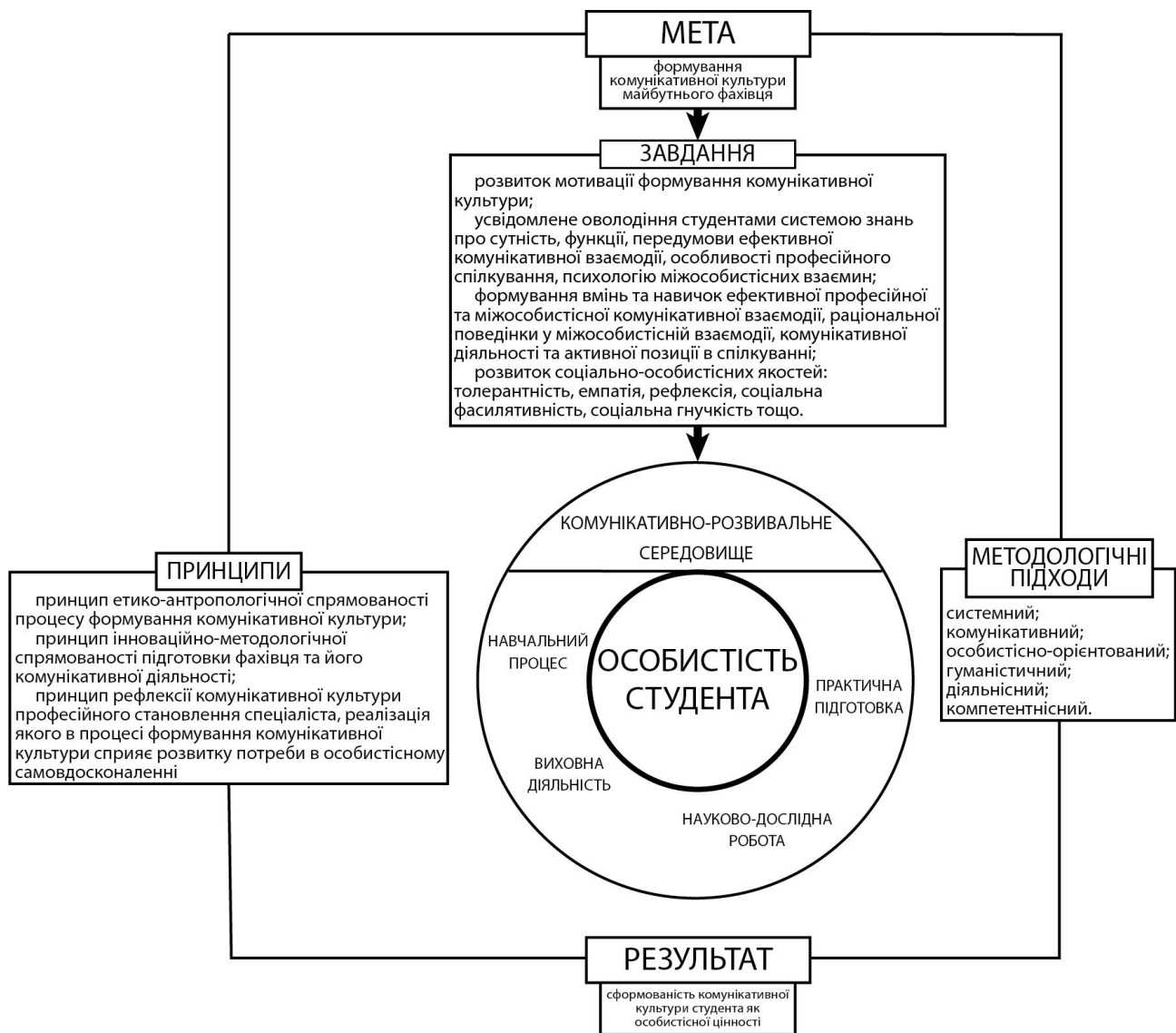
Модель формування комунікативної культури майбутніх фахівців нами подано на рис. 1.5.

Таким чином, на основі аналізу психолого-педагогічної літератури, практики діяльності закладів вищої освіти можемо стверджувати, що процес формування комунікативної культури майбутніх фахівців є складним, тривалим, багатофакторним, цілеспрямованим процесом впливу на особистість студента (його емоції, почуття, розум, культуру дій і відносин), що ґрунтується на діалозі, співпраці та співтворчості усіх суб'єктів педагогічного процесу.

Конструктивними в контексті нашого дослідження є ідеї С. Амеліної про те, що кінцевим результатом складного процесу формування комунікативної культури майбутніх фахівців є високий рівень її сформованості [5].

Показниками такого рівня, на нашу думку, є: сформована позитивна мотивація до професійного спілкування, тобто свідоме бажання

обміну інформацією, думками, аргументацією та зацікавленість у тому, щоб спілкування відбулося; усвідомлення спілкування як однієї із цінностей у системі цінностей особистості студента; рівноправність у спілкуванні, толерантне ставлення до опонента; готовність до співпраці, партнерства під час розв'язання проблеми чи розвитку ідеї; розвинена сукупність комунікативних умінь; високий рівень мовленнєвої культури (комунікативна грамотність); комунікативна компетентність.

Рис. 1.5. Модель формування комунікативної культури майбутнього фахівця

Цілеспрямоване формування комунікативної культури у студентів закладів вищої освіти сприяє підвищенню якості їхньої професійної підготовки, формуванню активної громадянської й життєвої позиції, всебічному професійно-особистісному розвитку та самовдосконаленню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Айнштейн В. Г. Преподаватель и студент (вопросы общения) / В. Г. Айнштейн // Высшее образование в России. – 1997. – № 1. – С. 87–95.
2. Абдулов Р. М. Організація позааудиторної виховної роботи зі студентами вищих навчальних закладів недержавної форми власності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Абдулов Р. М. ; Криворізький держ. пед. ун-т. – Кривий Ріг, 2004. – С. 5–10.
3. Абульханова-Славська К. Активность и сознание личности как субъекта деятельности / К. Абульханова-Славська // Психология личности в социалистическом обществе. Активность и развитие личности. – М. : Наука, 1989. – С. 110–134.
4. Амеліна С. М. Дослідження стану розвитку діалогічної культури у вищих навчальних закладах / С. М. Амеліна // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. – К. ; Запоріжжя. – 2003. – Вип. 28. – С. 117–121.
5. Амеліна С. М. Теоретико-методичні основи формування культури професійного спілкування у студентів вищих аграрних навчальних закладів : теорія і практика : монографія / С. М. Амеліна. – Д. : ДДАУ, 2007. – 360 с.
6. Амеліна С. М. Тренінги з розвитку вмінь та навичок діалогічного спілкування / С. М. Амеліна. – Д. : Пороги, 2005. – 74 с.
7. Амонашвили Ш. А. Основания педагогики сотрудничества / Ш. А. Амонашвили // Новое педагогическое мышление / под ред. А. В. Петровского. – М. : Педагогика, 1989. – С. 144–177.
8. Ананьев Б. Г. Психологическая структура человека как субъекта / Б. Г. Ананьев; под ред. Б. Г. Ананьева. – Л. : ЛГУ, 1967. – 214 с.
9. Андреев В. И. Эвристическое программирование учебно-исследовательской деятельности : метод. пособие / В. И. Андреев – М. : Высш. шк., 1981. – 240 с.
10. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 416 с.
11. Андреева І. М. Інноваційні комунікативні технології в роботі куратора академгрупи : навч. посіб. / Андреева І. М., Мельникова І. М. – К. : Професіонал, 2007. – 304 с.

12. Андрущенко В. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку ХХІ століття : монографія [Текст] / Андрущенко В., Горбунова Л., Зязюн Л. [та ін.] ; АПН України ; Інститут вищої освіти. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 352 с.
13. Андрущенко В. П. Педагогічна освіта і наука в інформаційному суспільстві / Андрущенко В. П. // Вища освіта України. – 2007. – № 4. – С. 5–10.
14. Анциферова Л. И. Личность с позиций динамического подхода. Психология личности в социалистическом обществе (Личность и ее жизненный путь) / Анциферова Л. И. ; отв. ред. Б. Ф. Ломов, К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1990. – С. 7–17.
15. Арцишевський Р. А. Ресурси морального виховання / Р. А. Арцишевський // Педагогічний пошук. – 2011. – № 2(70). – С. 3–6.
16. Арнольд А. И. Человек и мир культуры : введение в культурологию / А. И. Арнольд. – М. : Изд-во МГИК, 1992. – 237 с.
17. Атватер И. Невербальное общение / Атватер И. // Психология влияния. – СПб. : Питер, 2001. – С. 209.
18. Бабак В. Фундаментальна підготовка в сучасному університеті : традиції та перспективи / Бабак В., Лузік Е. // Вища освіта України. – 2003. – № 1. – С. 78–83.
19. Бабак О. В. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України : аналіт.-інформ. матеріали / Бабак О. В., Бех І. Д., Василевська Т. Е. [та ін.] ; Державний комітет України у справах сім'ї та молоді ; Державний ін-т проблем сім'ї та молоді ; В. І. Довженко [голова ред. кол.]. – К. , 2003. – 191 с.
20. Багиев Г. Л. Руководство к практическим занятиям по маркетингу с использованием кейс-метода / Багиев Г. Л., Наумов В. Н. – М. : Финансы и статистика, 2001. – 196 с.
21. Базилевич В. Діяльність наставника в системі виховної роботи вищого навчального закладу : монографія / В. Базилевич, Л. М. Маченко – К. : НАКККіМ, 2010. – 420 с.
22. Базаров С. Н. Развитие коммуникативных умений юристов в процессе профессиональной подготовки : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.08 “Теория и методика профессионального образования” / С. Н. Базаров. – Челябинск, 2002. – 21 с.

23. Балл Г. О. Професійний ідеал ученого в контексті психолого-епістемологічних понять / Г. О. Балл // Горизонти освіти. – 2010. – № 1. – С. 6–18.
24. Барковський В. П. Формування комунікативної культури у майбутніх працівників кримінальної міліції : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Барковський В. П. ; Національна академія прикордонних військ України ім. Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2003. – 20 с.
25. Батаршев А. В. Психология личности и общения / А. В. Батаршев. – М. : ВЛАДОС, 2003. – 248 с.
26. Батракова С. Н. Педагогический процесс как явление культуры (методологические проблемы) : монографія [Текст] / С. Н. Батракова. – Ярославль : Яросл. гос. университет, 2003. – 228 с.
27. Бахов І. С. Педагогічні умови формування професійно-комунікативної компетентності перекладачів в системі вищої освіти / І. С. Бахов // Вісн. Київ. нац. ун. ім. Т. Шевченка. Сер. «Соціологія. Психологія. Педагогіка». Дод. 4, том II (14). – 2009. – Тем. вип. № 3. – “Вища освіта у контексті інтеграції до європейського освітнього простору”. – С. 313–323.
28. Безклубенко С. Аспекти морфології культури України: генезис, типологія : зб. наук. пр. / І. Юдкін, С. Безклубенко, С. Волков, Є. Причепій. – К. : Ін-т культурології НАМ України, 2011. – 288 с.
29. Бех І. Д. Рефлексія в духовному саморозвитку особистості [Текст] / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2012. – № 1. – С. 30–37.
30. Білоножко А. В. Соціально-психологічні чинники становлення комунікативної культури майбутнього юриста в процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія, психологія соціальної роботи” / Білоножко А. В. ; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2008. – 21 с.
31. Богуш А. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія [Текст] / А. Богуш, І. Печенко. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 367 с.
32. Богушевич Н. В. Дидактичні засади формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх учителів іноземної мови в процесі іншомовного спілкування в малих групах / Богушевич Н. В. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету

- імені Т. Г. Шевченка. Вип. 101. Сер.: Педагогічні науки. – Чернівці, 2012. – С. 60–65.
33. Бодалев А. А. Психология общения / А. А. Бодалев. – М. : Институт практической психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1996. – 256 с.
  34. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Божович Л. И. // Вопросы психологии. – 1979. – № 2. – С. 47–56.
  35. Бондаревская Е. В. Личностно-ориентированный подход к качеству образования в условиях модернизации [Текст] : докл. на августов. конф. работников и организаторов образования г. Ростова-на-Дону / Е. В. Бондаревская ; Рос. акад. образования, юж. отд-ние (Ростов-на-Дону). – Ростов н/Д : б. и., 2003. – 39, [1] с.
  36. Боришевський М. Й. Соціально-психологічна сутність та розвиток духовності особистості / М. Й. Боришевський // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. пр: в 5 т. Т 2. Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 400 с. – С. 73.
  37. Браславська О. В. Теорія і практика формування фахової компетентності майбутнього вчителя географії у процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра пед. наук : 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / О. В. Браславська (Тімець), Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2011. – 44 с.
  38. Буртовая Н. Б. Коммуникативная компетентность личности и социально-психологические факторы ее развития : дисс. ... канд. псих. наук : 19.00.01 / Н. Б. Буртовая ; Томский государственный педагогический университет. – Томск, 2004. – 176 с.
  39. Бялик О. В. Інноваційні технології у виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу / О. В. Бялик // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – К. : Житомир : Вид-во «Волинь», 2010. – Вип. 13. Т. 2. – С. 284–290.
  40. Вієвська М. Імітаційно-ігровий підхід у викладанні психолого-педагогічних дисциплін студентам економічних спеціальностей / Вієвська М., Красовська Л. // Вища шк. – 2001. – № 2–3. – С. 47–58.
  41. Вайновська М. К. Теоретико-методологічні підходи до формування творчої особистості : зб. наук. пр. / Вайновська М. К. ; [ред. код. : Т. І. Сущенко та ін.]. – Київ ; Запоріжжя, 2002. – Вип. 22. – 362 с.
  42. Василик М. Основы теории коммуникации : учебник / М. А. Василик. – М. : Гардарики, 2003. – 615 с.

43. Василюшина Т. В. Емпатія як фактор ефективності педагогічного спілкування : автореф. дис. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.07 «Вікова та педагогічна психологія» / Василюшина Т. В. ; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2000. – 20 с.
44. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники : учебное пособие / И. В. Вачков. – М. : Ось-89, 2000. – 224 с.
45. Введенская Л. А. Культура и искусство речи. Современная Риторика / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – 576 с.
46. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2009. – 1728 с. – С. 1736.
47. Венда В. Инженерная психология и синтез систем отображения информации / Венда В. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Машиностроение, 1982. – 400 с.
48. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе : контекстный подход / А. А. Вербицкий. – М. : Высшая школа, 1991. – 204 с.
49. Выготский Л. С. Мышление и речь / Выготский Л. С. // Выготский Л. С. Собрание сочинений. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 5–361.
50. Вєтохов О. Важлива складова комунікативної активності учнів / Вєтохов О. // Іноземні мови в навчальних закладах. – 2004. – № 4. – С. 76–84.
51. Винославська О. В. Психологія : навчальний посібник / Винославська О. В., Бреусенко-Кузнецов О. А., Зливков В. Л. [та ін.]. – К. : ІНКОС, 2005. – 351 с.
52. Вікторова Л. В. Впровадження моделі формування професійно-термінологічної компетентності у фаховій підготовці аграрників / Л. В. Вікторова // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. пр. – К. : ЛОГОС, 2008. – Вип. 7. – С. 22–31.
53. Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук [та ін.]. – 3-тє вид. – К. : Каравела, 2012. – 344 с.
54. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи : методичний посібник для студентів магістратури / С. С. Вітвицька. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 316 с.

55. Вітлінський В. В. Моделювання економіки [Текст] : навч. посібник / В. В. Вітлінський. – К. : КНЕУ, 2005. – 408 с. – С. 44.
56. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація : теорія, технологія, практика / Волкова Н. П. ; Дніпропетровський національний ун-т. – Д. : Видавництво ДНУ, 2005. – 304 с.
57. Волощук І. С. Науково-педагогічні основи формування творчої особистості [Текст] : до вивчення дисципліни / І. С. Волощук ; Інститут педагогіки АПН України. – К. : Педагогічна думка, 1998. – 149 с.
58. Габермас Ю. Залучення Іншого. Студії з політичної теорії / Габермас Ю. – Львів : Астролябія, 2006. – 416 с. – С. 9–12.
59. Гаврилюк О. О. Формування комунікативної культури студентів вищих педагогічних закладів засобами поза аудиторної роботи / Гаврилюк О. О. // Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики : зб. наук. пр. / гол. ред. Гузій Н.В. [та ін.]. – К. : НПУ, 2001. – Вип. 5. – С. 115–160.
60. Галацин К. О. Особливості формування комунікативної культури студентів вищих технічних навчальних закладів / К. О. Галацин // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк : РВВ Вежа, 2012. – № 8 (233). – С. 54–59.
61. Галацин К. О. Умови формування комунікативної культури студентів вищих технічних навчальних закладів / К. О. Галацин // Молодь і ринок : щорічний науково-педагогічний журнал. – Дрогобич : РВВ «Коло», 2012. – № 7 (90). – С. 144–148.
62. Галацин К. О. Міжособистісне спілкування в контексті комунікативної культури майбутнього фахівця / К. О. Галацин, О. Л. Дурманенко // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк : РВВ Вежа, 2011. – № 8 (233). – С. 71–74.
63. Галацин К. О. Умови ефективного формування комунікативної культури майбутніх інженерів у позааудиторній роботі / К. О. Галацин // Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк : РВВ Вежа, 2013. – № 7 (256). – С. 133–138.
64. Галацин К. О. Моделювання процесу формування комунікативної культури майбутніх інженерів / К. О. Галацин // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. Вип. 41 / Харк. держ. акад. культури ; відп. ред. В. М. Шейко. – Х. : ХДАК, 2013. – С. 257–261.
65. Галацин К. О. Позааудиторна робота у вищому технічному навчальному закладі як чинник формування комунікативної культури

- ри у майбутніх інженерів / К. О. Галацин // Наукові праці вищого навчального закладу «Донецький національний технічний університет» : Серія «Педагогіка, психологія і соціологія» : зб. наук. пр. Вип. 2(14), 2013. – Донецьк : ТОВ «Цифрова типографія», 2013. – С. 30–35.
66. Галацин К. О. Анализ экспериментальной программы формирования коммуникативной культуры будущих инженеров во внеаудиторной работе / К. О. Галацин // Вестник академии знаний : все-российский журнал. – 2013. – № 4. – С. 120–126.
67. Галацин К. О. Экспериментальное исследование проблемы формирования коммуникативной культуры студентов ВТНЗ во внеаудиторной работе / К. О. Галацин // Научно-теоретический и практический журнал «ОРАЛДЫ ҒЫЛЫМ ЖАРШЫСЫ» : Серия : Педагогические науки. Психология и социология. Физическая культура и спорт. – № 23 (71). – ЖШС «Уралнаучкнига», 2013. – С. 93–99.
68. Гальперин П. Я. Развитие исследований по формированию умственных действий / Гальперин П. Я. // Психологическая наука в СССР. В 2 т. – М. : АПН РСФСР, 1959. – Т. 1. – С. 441–469.
69. Гимпель Н. Л. Критерии эффективности формирования коммуникативной компетентности учителя в процессе профессиональной подготовки / Н. Л. Гимпель // Личностно профессиональное развитие будущего специалиста : материалы всерос. науч.-прак. конф. – Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2004. – 285 с.
70. Глузман А. В. Университетское педагогическое образование: опыт системного исследования : монография [Текст] / Глузман А. В. – К. : Просвіта, 1996. – 312 с.
71. Годлевська А. І. Формування мовленевого компонента комунікативності майбутнього вчителя у структурі позанавчальної діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Годлевська А. І. ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1998. – 201 с.
72. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений / Л. Я. Гозман. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 150 с.
73. Головин Б. Н. Основы культуры речи : учеб. для вузов по спец. „Рус. яз. и лит.“ / Головин Б. Н. – 2-е изд., испр. – М. : Высш. шк., 1988. – 320 с.
74. Гончар Т. І. Формування комунікативної культури молодших школярів в умовах дозвілля : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.06 “Теорія, методика і організація культурно-

- просвітньої діяльності” / Гончар Т. І. ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2003. – 21 с.
75. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Семен Устимович Гончаренко ; гол. ред. Світлана Головка. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
76. Грехнев В. С. Культура педагогического общения : кн. для учителя / В. С. Грехнев. – М. : Просвещение, 1990. – 144 с.
77. Грива О. А. Соціально-педагогічна модель формування толерантності у дітей та молоді в полікультурному середовищі / Грива О. А. // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – К. ; Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. – Вип. 6. Кн. 1. – С. 46–52.
78. Гримак Л. П. Общение с собой : начала психологии активности [Текст] / Л. П. Гримак. – М. : Политиздат, 1991. – 320 с.
79. Гриньова В. Педагогічні технології: теорія і практика : навчально-методичний посібник / Гриньова В. ; за ред. проф. М. В. Гриньової ; Полт. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – П. : АСМІ, 2006. – 230 с.
80. Гришин Е. Методические разработки: профессиональная этика и вуз / под ред. Гришина Э. А. – Владимир, 1984. – 122 с.
81. Грітченко А. Г. Сучасні інформаційні технології у наукових дослідженнях / А. Г. Грітченко // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2012. – № 2 (28) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.nbuiv.gov.ua/e-journals>
82. Гурова Р. П. Среда и воспитание / Р. П. Гурова // Педагогическая энциклопедия. В 4 т. – М. : Сов. энцикл., 1964. – Т. 4. – 176 с.
83. Давыдов В. В. Психология учебной деятельности школьников / Давыдов В. В. ; под ред. В. В. Давыдова. – М., 1982. – 350 с.
84. Дзевульський І. Діяльність наставника в системі виховної роботи вищого навчального закладу : монографія / І. Дзевульський, Л. М. Маценко – К. : НАКККіМ, 2010. – 420 с.
85. Дем'янюк Т. Д. Духовно-моральне виховання особистості : інноваційний підхід : навчально-метод. посібник / Дем'янюк Т. Д., Бех І. Д., Байрамова М. Г., Мельничук Л. С. ; Інститут інноваційних технологій і змісту освіти ; Рівненський держ. гуманітарний ун-т ; Науково-дослідна лабораторія інноваційних виховних технологій ; Навчально-методичний центр відділу освіти Березнівської райдержадміністрації. – К. : Волинські обереги, 2007. – 316 с.

86. Дмитриева С. В. Формирование коммуникативной культуры студентов технического вуза : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Дмитриева С. В. – Шуя, 2009. – 168 с.
87. Добрович А. Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения : кн. для учителя и родителей / А. Б. Добрович. – М. : Просвещение, 1987. – 207 с.
88. Добротвор О. В. Диспут як засіб розвитку комунікативної компетентності старшокласників / Добротвор О. В. // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Сер. 16. Творча особистість учителя : проблеми теорії і практики. Вип. 6 (16). – К., 2003. – С. 181–184.
89. Дороніна М. С. Культура спілкування ділових людей : навч. посібник / Дороніна М. С. – 2-е вид. – К. : КМ Academia, 1998. – 191 с.
90. Євтух М. Б. Актуальні проблеми педагогіки : навчально-методичний посібник / Євтух М. Б., Суровцева Р. Ф., Тишакова Л. Т. – Слов'янськ : ПП Маторін Б.І., 2013. – 366 с.
91. Елканов С. Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя : учебн. пособие для студентов пед. ин-тов / С. Б. Елканов. – М. : Просвещение, 1989. – 189 с.
92. Емельянов Ю. В. Активные групповые методы социально-психологической подготовки специалистов / Ю. В. Емельянов // Вопросы психологии. – 1993. – № 4. – С. 69–73.
93. Емельянов Ю. Н. Теория формирования и практика совершенствования коммуникативной компетентности : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Социальная психология” / Емельянов Ю. Н. ; ЛГУ. – Л., 1991. – 38 с.
94. Емельянов Ю. Н. Этические и методические основы социально-психологического тренинга / Ю. Н. Емельянов, Е. С. Кузьмин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – 153 с.
95. Еникеев М. И. Социальная психология : учебник для вузов / М. И. Еникеев. – М. : Изд-во ПРИОР, 2001. – 160 с.
96. Єременко Л. В. Структура комунікативного компоненту соціальної компетентності психолога та його вплив на ефективність професійної діяльності / Єременко Л. В. // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. ін-ту психології ім. Г. С. Костюка. Т. XII. Ч. 1. – К., 2008. – С. 208–219.

97. Ершов А. А. Личность и коллектив. Межличностные конфликты в коллективе и их разрешение / А. А. Ершов. – Л. : Знание, 1976. – 220 с.
98. Єдність раціонального та емоційно-почуттєвого в освітньо-виховних системах : наук.-метод. зб. / АПН України ; Інститут педагогіки і психології професійної освіти [та ін.] ; І. А. Зязюн [голов.ред.]. – Х. : ХДПУ, 1996. – 380 с.
99. Жуков Ю. М. Диагностика и развитие компетентности в общении : практ. пособие / Жуков Ю. М., Петровская Л. А., Растяжников П. В. – Киров : Энном, 1991. – 156 с.
100. Зайцева Т. В. Теория психологического тренинга. Психологический тренинг как инструментальное действие : монография [Текст] / Зайцева Т. В. – СПб : Речь ; М. : Смысл, 2002. – 80 с.
101. Закон України “Про освіту” : прийнятий 23.05.1991 р. № 1060-ХІІ, зі змінами станом на 01.01.2013р. [Електронний ресурс] // Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua
102. Закон України “Про вищу освіту” : прийнятий 17.01.2002 р. № 2984-ІІІ, зі змінами станом на 05.12.2012р. [Електронний ресурс] // Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua.
103. Землянова Л. М. Зарубежная коммуникативистика в преддверии информационного общества : Толковый словарь терминов и концепцій / Л. М. Землянова. – М. : Изд-во МГУ, 1999. – 300 с.
104. Зарецкая И. И. Коммуникативная культура педагога и руководителя : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / И. И. Зарецкая. – М., 2002. – 160 с.
105. Зарубінська І. Модерація як форма розвитку комунікативної культури студентів вищих навчальних закладів / Зарубінська І. // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. Вип. 14. – К., 2001. – С. 586–596.
106. Зеер Э. Ф. Профессиональное становление личности инженера-педагога [Текст] / Зеер Э. Ф. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1988. – 116 с.
107. Зимняя И. А. Педагогическая психология : учебник для вузов / Зимняя И. А. – М. : Логос, 1999. – 384 с.
108. Знаменская С. В. Педагогические условия формирования коммуникативной культуры студентов в процессе профессиональной подготовки в вузе : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.06 / Стояна Васильевна Знаменская. – Ставрополь, 2004. – 169 с.

109. Золотнякова А. С. Личность в структуре педагогического общения : пособие по спецкурсу / А. С. Золотнякова. – Ростов н/Дону : Изд-во РГПИ, 1979. – 80 с.
110. Зуєнко Н. О. Структурно-функціональна модель формування комунікативної культури студентів-аграріїв у процесі їх професійної підготовки / Зуєнко Н. О. // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. Педагогіка і психологія : зб. ст. – Ялта : РВВ КГУ, 2010. – Вип. 26. – Ч. 1. – С. 90–95.
111. Зязюн І. А. Екзистенціальні особливості педагогічної дії / Зязюн І. А. // Вісник Черкаського університету. Вип. 1 (214). Сер. “Педагогічні науки”. – Черкаси, 2012. – С. 3–7.
112. Зязюн І. А. Сучасні дидактичні моделі і логіка учіння / Зязюн І. А. // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. – К. ; Вінниця : ДОВ Вінниця, 2000. – С. 4–7.
113. Іванченко Л. М. Формування комунікативної культури сучасного інженера у студентів національного технічного університету України «КПІ» / Іванченко Л. М. // Сучасні методи викладання іноземної мови професійного спрямування у вищій школі : матеріали ІІІ всеукр. наук.-практ. конф., (Київ, 21–25 березня 2011 р.). – К., 2011. – С. 23–25.
114. Ильева И. А. Культура общения (Опыт философско- методологического анализа) / И. А. Ильева. – Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1989. – 169 с.
115. Ильенков Э. В. Философия и культура / Ильенков Э. В. – М. : Политиздат, 1991. – С. 56–100.
116. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы : [учебное пособие] / Е. П. Ильин. – Спб. : Питер, 2006. – 512 с.
117. Исаев И. Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / И. Ф. Исаев. – М. : Академия, 2002. – 208 с.
118. Истратова О. Н. Психодиагностика: коллекция лучших тестов : психологический практикум / Истратова О. Н. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. – 375 с.
119. Каверіна О. Г. Адаптивне управління інтегративною системою мовної освіти майбутніх інженерів / О. Г. Каверіна // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. / [редкол.: Т. І. Сущенко (гол. ред.) та ін.]. – К. : Запоріжжя, 2005. – Вип. 36. – С. 333–338.

120. Каверіна О. Г. Інтегративний підхід до формування готовності майбутніх інженерів до професійної комунікації : теоретико-методологічний аспект : монографія [Текст] / Ольга Геннадіївна Каверіна. – Донецьк : ООО Фірма Друк-Інфо, 2009. – 275 с.
121. Каверіна О. Г. Професійна підготовка майбутніх інженерів у процесі формування професійної комунікації / О. Г. Каверіна, П. В. Стефаненко // Педагогічний процес : теорія і практика. Вип. 1. Серія «Педагогіка, психологія». – К. : ЕМКО, 2009. – С. 229–236.
122. Каган М. С. Мир общения. Проблема межсубъектных отношений [Текст] / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 316 с.
123. Казакова Э. С. Коммуникативная модель образовательного процесса в современной гимназии : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Э. С. Казакова. – Н. Новгород, 2006. – 235 с.
124. Кан-Калик В. А. Основы профессионально-педагогического общения / В. А. Кан-Калик. – Грозный : Чеч.- Инг. ун-т, 1979. – 136 с.
125. Кан-Калик В. А. Педагогическое общение как предмет теоретического и прикладного исследования / В. А. Кан-Калик, Г. А. Ковалев // Вопросы психологии. – 1985. – № 4. – С. 9–16.
126. Капченко Л. М. Моделювання організаційно-педагогічної діяльності в системі управління професійно-технічними навчальними закладами : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Л. М. Капченко. – К., 2002. – 20 с.
127. Кашкин В. Б. Введение в теорию коммуникации : учебное пособие / В. Б. Кашкин. – М. : Изд-во : Флинта; Наука, – 2013. – 224 с.
128. Кирилюк І. М. Емпатія та форми її прояву / Кирилюк І. М. // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2002. – Т. IV, Ч. 6. – С. 99–102.
129. Киричук В. О. Інноваційна система виховної роботи на основі проектування соціального розвитку особистості / Киричук В. О. // Матер. всеукр. наук.-практ. конф., 1–2 березня 2001р. – Луцьк : Редакційно-видавничий відділ Волинського обласного навчально-методичного інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів, 2001. – 149 с.
130. Коберник О. М. Проектно-технологічна система трудового навчання / О. М. Коберник // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2003. – № 4. – С. 8–12.
131. Коваль В. Ю. Система позааудиторної діяльності студентів вищих навчальних закладів / В. Ю. Коваль // Наукові праці Донецького

- національного технічного університету. Сер. Педагогіка, психологія, соціологія. – 2009. – № 6. – С. 19–23.
132. Козаков В. А. Інновації у навчанні і компетентність викладача : методологія і досвід / Козаков В. А., Дзвінчук Д. І. // Навчальні інновації та їхній вплив на якість університетської освіти : зб. матер. наук.-метод. конф. – К. : КНЕУ, 2003. – С. 15–26.
133. Козаков В. А. Психолого-педагогічна підготовка фахівців у непедагогічних університетах : методологія та практика : монографія / Козаков В. А., Дзвінчук Д. І. – К. : НІЧЛАВА, 2003. – 140 с.
134. Коляда Н. М. Соціальна молодіжна політика : навч. посібник / уклад. Н. М. Коляда, О. О. Кравченко. – Умань : ПП Жовтий, 2008. – 119 с.
135. Комар О. А. Теоретичні та методичні засади підготовки майбутніх учителів початкової школи до застосування інтерактивної технології : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / О. А. Комар ; Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2001. – 512 с.
136. Комарова І. Формування у майбутніх учителів культури педагогічного спілкування : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 “Теорія та методика професійної освіти” / І. І. Комарова. – Тернопіль, 2000. – 19 с.
137. Коммуникативная технология обучения студента / Н. И. Васильева. – Ростов н/Д. : РДГУ, 2000. – 240 с.
138. Кон И. С. Психология ранней юности : книга для учителя / Кон И. С. – М. : Просвещение, 1989. – 225 с.
139. Кон И. С. Открытие «Я» / Кон И. С. – М. : Политиздат, 1978. – 367 с.
140. Концепція виховання дітей та молоді в національній системі освіти // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1996. – № 13. – С. 3–9.
141. Копіца О. І. Історико-педагогічний аспект формування вмій діалогічної взаємодії / Копіца О. І. // Педагогіка вищої та середньої школи : збірник наукових праць. – Кривий Ріг : КДПУ, 2006. – Вип. 14. – С. 291–298.
142. Корніяка О. М. Психологія комунікативної культури школяра : монографія [Текст] / О. М. Корніяка. – К. : Міленіум, 2006. – 336 с.
143. Корніяка О. М. Порівняльний аналіз розвитку комунікативної компетентності фахівця у період його первинної і вторинної професіоналізації / Корніяка О. М. // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам’янець-Подільського національного універ-

- ситету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – С. 31–40.
144. Коротун Е. А. Модель формування комунікативної компетентності студентів-иностранців / Е. А. Коротун // Лінгвістическіе основи межкультурної комунікації. Ч. I : сб. матер. межд. науч. конф. (10-11 декабря 2009 г.). – Нижний Новгород : НГЛУ им. Н. А. Добролюбова, 2010. – С. 199–201.
  145. Костюк Г. С. Оприроде психологических закономерностей / Г. С. Костюк // Вопросы психологии. – 1955. – № 1. – С. 17–25.
  146. Кочубей Т. Д. Філософія виховання : сучасне і минуле / Кочубей Т. Д. // В. О. Сухомлинський і сучасні проблеми особистісно зорієнтованого виховання : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / за ред. В. Г. Кузя. – К. : Науковий світ, 2000. – С. 59–62.
  147. Кравченко Е. В. Развитие коммуникативной культуры учащихся в условиях гуманизации образования : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Е. В. Кравченко. – Саратов, 2004. – 183 с.
  148. Кравченко Т. В. Особливості інженерно-педагогічної освіти з урахуванням вимог європейського освітнього простору / Кравченко Т. В. [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://ito.vspu.net/upload/zbirniku/imad/z_30/r1/osoblivosti_injenerno_pedagogichnoi.pdf
  149. Кремень В. Г. Освіта в контексті сучасних соціокультурних змін / Кремень В. Г. // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно технічної еліти : зб. наук. пр. / за ред. Л. Л. Товажнянського, О. Г. Романовського. Вип. 27 (31) : в 3 ч. Ч. 1. – Х. : НТУ, 2010. – 340 с.
  150. Крисаченко В. С. Формування екологічної культури учнів та студентів [Текст] / Крисаченко В. С. // Зб. матеріалів наук.-практ. семінару, Коктебель (Крим, 21–25 липня 1997 р.) / В. П. Андрущенко [та ін.] ; уклад. В.С. Крисаченко, Н. Я. Євстратова ; ред. В. С. Крисаченко ; Міжнародний Фонд “Відродження”. Програма “Трансформація гуманітарної освіти в Україні”. – К. : Інститут філософії НАН України, 2000. – 239 с.
  151. Кудіна В. В. Педагогіка вищої школи [Текст] : навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Кудіна В. В. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Ленвіт, 2007. – 194 с.

152. Кузь В. Г. Нова освітня парадигма – нові освітні технології / В. Г. Кузь // Педагогіка і психологія. – 2011. – № 2. – С. 28–36.
153. Культура ділового спілкування : навч. посіб. / уклад. Людмила Григорівна Зубенко, Віктор Дмитрович Немцов. – К. : ЕксОб, 2000. – 200 с.
154. Культура спілкування : навч.-метод, посіб. / Ф. Арват, Є. Коваленко, С. Кириленко, П. Щербань. – К. : ІЗМН, 1997. – 328 с.
155. Культура спілкування в життєдіяльності військовослужбовців : тези доповідей / Київський військовий гуманітарний ін-т ; В. М. Марченко, Т. К. Чмут. – К. : КВГІ, 1997. – 48 с.
156. Кулюткин Ю. Н. Психология обучения взрослых [Теор. Исследования] / Кулюткин Ю. Н. – М. : Просвещение, 1985. – 128 с.
157. Курлянд З. Н. Педагогіка вищої школи : навч. посібник / Курлянд З. Н., Хмельюк Р. І. – К. : Знання, 2005. – 399 с.
158. Кутькина О. П. Педагогические условия формирования медикомпетентности будущих библиотечно-информационных специалистов : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 “Теория и методика профессионального образования” / О. П. Кутькина. – Барнаул, 2006. – 23 с.
159. Кухта І. В. Формування іншомовної комунікативної культури майбутніх фахівців туристичної сфери : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Кухта І. В. – Тернопіль, 2011. – 22 с.
160. Лабунская В. А. Психология затрудненного общения : Теория. Методы. Диагностика. Коррекция : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Лабунская, Ю. А. Менджерицкая, Е. Д. Бреус. – М. : Изд. центр «Академия», 2001. – 288 с.
161. Левина М. М. Технологии профессионального педагогического образования : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Левина М. М. – М. : Академия, 2001. – 272 с.
162. Левківський М. В. Відповідальність у структурі компетентності майбутнього вчителя / Левківський М. В // Вісник Житомирського педагогічного університету. – Житомир : ЖДПУ, 2003. – Вип. 13. – С. 9–12.
163. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – 2-е изд. испр. и доп. – М. : Смысл, 1997. – 365 с.
164. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1975. – С. 185–186.

165. Лізньова Н. Ю. Педагогічне планування як аспект удосконалення організації системи позанавчального виховання у вищому навчальному закладі / Лізньова Н. Ю. // Вісник ЖДУ ім. І. Франка. – Житомир, 2005. – Вип. 24. – С. 174–176.
166. Лозниця В. С. Психологія менеджменту: теорія і практика : навч. посібник / Лозниця В. С. – К. : ЕксОб, 2001. – 512 с.
167. Лозовая В. И. Познавательная активность как педагогическая проблема / Лозовая В. И., Троцко А. В. // Советская педагогика. – 1989. – № 11. – С. 25–31.
168. Ложкин Г. В. Практическая психология конфликта : учеб. пособие / Ложкин Г. В., Повякель Н. И. – 2-е изд., стереотип. – К. : МАУП, 2002. – 256 с.
169. Луговий В. І. Освіта, навчання, інформація, компетентність : канонізація понять (теоретико-методологічний дискурс) / Луговий В. І. // Модернізація вищої освіти в Україні і в світі : десять років наукового пошуку : монографія / Академія пед. наук ; Інститут вищої освіти України ; за заг. ред. В. П. Андрущенко, В. І. Лугового, М. Ф. Степка. – Х. : Вид-во НУА, 2009. – 504 с.
170. Лузаков А. А. Некоторые исследования по социальной перцепции в материалах XXII Международного психологического конгресса / Лузаков А. А. // Вопр. психологии межличност. познания и общения : сб. науч. тр. / отв. ред. О.Т. Кукосян. – Краснодар, 1985. – С. 115–123.
171. Лурия А. Р. Лекции по общей психологии / А. Р. Лурия. – СПб. : Питер, 2006. – 320 с.
172. Лутай В. Розробка сучасної філософії освіти на засадах синергетики / В. Лутай // Вища освіта України. – 2009. – № 1. – С. 33–36.
173. Мазаева И. А. Профессиональная коммуникативная культура в содержании подготовки специалиста (на материале профессий «человек-человек») : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / И. А. Мазаева. – М., 2003. – 239 с.
174. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985) / В. К. Майборода, [за ред. В. І. Лугового]. – К. : Либідь, 1992. – 196 с.
175. Макарова С. Н. Коммуникативная составляющая профессиональной культуры специалиста / С. Н. Макарова // Коммуникативная культура современника: проблемы и перспективы исследования :

- матеріали Всерос. науч.-практ. конф. – Новокузнецк, 2007. – С. 115–119.
176. Малашевська К. О. Експериментальна програма формування комунікативної культури майбутніх інженерів / Малашевська К. О. – Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2009. – 88 с.
177. Малашевська К. О. Сутнісно-функціональний аналіз комунікативної компетентності особистості майбутнього фахівця / К. О. Галацин // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк : РВВ Вежа, 2010. – № 23. – С. 85–89.
178. Малашевська К. О. Формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців: теоретичний аналіз / К. О. Галацин // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк : РВВ Вежа, 2010. – № 13. – С. 99–101.
179. Маркарян Є. С. Теория культуры и современная наука : логико-методологический анализ / Маркарян Є. С. – М. : Мысль, 1983. – 284 с.
180. Мартинюк М. Т. Особливості підготовки майбутніх вчителів фізики до використання інформаційно-комунікаційних технологій / М. Т. Мартинюк, М. В. Дудик, Ю. М. Краснобокий // Проблеми фізико-математичної і технічної освіти і науки України в контексті євроінтеграції / М-во освіти і науки України, Акад. наук вищ. школи України, АПН України, НПУ ім. М.П. Драгоманова, Нац. техн. ун-т України "Київський політехнічний інститут", Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Київський нац. ун-т будівництва і архітектури. – Київ : НПУ, 2007. – С. 292–299.
181. Медведь Г. М. Формування професійної комунікативної культури майбутніх інженерів зв'язку : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія та методика професійної освіти" / Г. М. Медведь ; АПН України, Ін-т пед. освіти дорослих АПН України. – К., 2010. – 21 с.
182. Медведєва О. Р. Формування творчих умінь студентів у позааудиторній виховній роботі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія та методика професійної освіти" / Медведєва О. Р. ; Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2008. – 19 с.
183. Межуев В. М. Идея культуры. Очерки по философии культуры / Межуев В. М. – М. : Университетская книга, 2012. – 406 с.

184. Мельник А. А. Особливості поведінкового компоненту соціального інтелекту учнів середнього та старшого шкільного віку / Мельник А. А. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна № 959. Сер. Психологія. Вип. 46. – Х., 2011. – С. 106.
185. Митина Л. М. Психология развития конкурентноспособной личности / Митина Л. М. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т ; Воронеж : МОДЭК, 2002. – 400 с.
186. Міщенко І. Б. Дидактичні умови формування психолого-педагогічної компетентності майбутніх викладачів економіки в процесі професійної підготовки : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 / Міщенко І. Б. – К., 2004. – 225 с.
187. Моляко В. А. Психология конструкторской деятельности / Моляко В. А. – М. : Машиностроение, 1983. – 134 с.
188. Москальова Л. Ю. Професійне становлення у практиці управління / Л. Москальова, Ю. Шевченко // Директор школи. Україна. – 2008. – № 1. – С. 43–45.
189. Мудрик А. В. Воспитание как составная часть процесса социализации / А. В. Мудрик // Вестник СПТТУ. Вип. VI. Педагогика. Психология. – 2008. – № 3(10). – С. 7–24.
190. Мусатов С. О. Комунікативний вимір у психології особистості / С. О. Мусатов // Психологія особистості. – 2012. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Psios/2012_2/Musat.pdf
191. Мычко Е. И. Структура коммуникативной культуры специалиста / Мычко Е. И. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bief.ru>
192. Мясищев В. Н. Сознание как единство отражения действительности и отношения к ней человека / Мясищев В. Н. // Проблемы сознания. – М., 1966. – С. 256–272.
193. Нафтульев А. И. Профессиональный интеллект: структура и формирование / Нафтульев А. И. // Практическое мышление : функционирование и развитие : сб. науч. тр. – М. : Ин-т психологии АН СССР, 1990. – С. 45–60.
194. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті : затв. Указом Президента України 17 квіт. 2002 р. № 347 // Освіта України. – 2001. – № 29. – С. 4–6.
195. Ничкало Н. Педагогічна майстерність: проблеми, пошуки, перспективи / Ничкало Н., Зязюн І., Пуховська Л., Гузій Н., Задор

- рожна Л. ; АПН України ; Інститут педагогіки і психології професійної освіти ; Глухівський держ. педагогічний ун-т. – К. ; Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. – 234 с.
196. Ніколенко Л. М. До проблеми організації позааудиторної діяльності з розвитку лідерського потенціалу особистості [Електронний ресурс] / Л. М. Ніколенко // Режим доступу : <http://82.207.74.6/files/paukovi%20chitanny/pedagogika/Nikolenko>
197. Овчарук О. В. Розвиток компетентнісного підходу: стратегічні орієнтири міжнародної спільноти / Овчарук О. В., Бібік Н. М. // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : бібліотека з освітньої політики / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К.І.С., 2004. – С. 6–16.
198. Олексюк О. Є. Активізація пізнавальної діяльності студентів у процесі загальнопедагогічної підготовки 2005 года : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.04 “Теорія та методика професійної освіти” / О. Є. Олексюк ; Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти АПН України. – К., 2005. – 22 с.
199. Ольховецький С. Комунікативні вміння вчителя в сучасній школі / С. Ольховецький, Т. Ольховецька // Рід. шк. – 2000. – № 2. – С. 50–51.
200. Онучак Л. В. Педагогічні умови організації самостійної позааудиторної роботи студентів економічних спеціальностей : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Онучак Л. В. – К., 2002. – 21 с.
201. Падалка О. С. Інтенсивні освітні технології / Падалка О. С. // Вища освіта України. – 2002. – № 2. – С. 91–95.
202. Паламар Л. Методологічні основи формування мовної особистості // Третій Міжнародний конгрес українців : Мовознавство. – Х., 1996. – С. 57–60.
203. Параніч В. П. Психолого-педагогічні умови професійного становлення молодого спеціаліста : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Параніч В. П. – К., 1997. – 150 с.
204. Парыгин Б. Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории / Борис Дмитриевич Парыгин. – СПб. : ИГУП, 1999. – 592 с.
205. Пассов Е. И. Коммуникативное иноязычное образование / Пассов Е. И. – Липецк : Липецк. гос. пед. ин-т. 1998. – 159 с.

206. Пащенко Д. І. Теорія і практика вищої професійної освіти в Україні : навч. посіб. / Пащенко Д. І. ; [авт.-упоряд. Пащенко Д. І.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – 119 с. – (Серія «Педагогіка вищої школи»).
207. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 363 с.
208. Педагогические технологии : учеб. пособие для студ. пед. вузов / М. В. Буланова – Топоркова, А. В. Духавнева, В. С. Кукушин, Г. В. Сучков ; под общ. ред. В. С. Кукушина. – Изд. 3–е, испр. и доп. – М. : ИКЦ «МарТ» ; Ростов н/Д. : МарТ, 2006. – 336 с.
209. Петриченко Л. О. Система позааудиторної роботи, спрямованої на підготовку майбутнього вчителя до творчої професійної діяльності [Електронний ресурс] / Петриченко Л. О. // Режим доступу : http://www.intellect-invest.org.ua/content/userfiles/files/gnvp/GNVP_51.pdf
210. Петриченко Л. О. Підготовка майбутнього вчителя початкової школи до інноваційної діяльності в позааудиторній роботі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія та методика професійної освіти” / Петриченко Л. О. – Кіровоград, 2007. – 20 с.
211. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Петровская Л. А. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – С. 6–31.
212. Петрук В. А. Теоретико-методичні засади формування професійної компетентності майбутніх фахівців технічних спеціальностей у процесі вивчення фундаментальних дисциплін : монографія [Текст] / Петрук В. А. – Вінниця : УНІВЕРСУМ, 2006. – 170 с.
213. Петрук Г. М. Чинники формування комунікативної компетентності індивіда / Г. М. Петрук // Імідж сучасного педагога. – 2005. – № 8 (57) – С. 7–18.
214. Пехота О. М. Освітні технології : [навчально-методичний посібник] / [Пехота О. М., Кіктенко А. З., Любарська О. М. та ін.] ; за заг. ред. Пехоти О. М. – К. : А. С. К., 2001. – 256 с.
215. Побірченко Н. С. Компетентнісний підхід у вищій школі : теоретичний аспект : [текст] / Н. С. Побірченко // Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://advancedscience.org/2011/2/2011-01-02-083.pdf>.

216. Полторацька В. В. Формування комунікативної культури майбутнього вчителя у процесі його професійно-педагогічної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Полторацька В. В. ; ХДПУ ім. Сковороди. – Х., 1997. – 24 с.
217. Положення про організацію навчального процесу в вищих навчальних закладах України : наказ Міністерства освіти України № 161 2 червня 1993 року [Електронний ресурс] // Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua
218. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті / Пометун О. І. // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : Бібліотека освітньої політики. – К. : К.І.С., 2004. – С. 66–72.
219. Пономаренко Л. А. Основні структурні компоненти комунікативної культури майбутнього психолога / Пономаренко Л. А. // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. – Луганськ, 2009. – № 2(22). – С. 112–118.
220. Поняття про цілісний навчально-виховний процес [Текст] / Галузинський В. М., Євтух М. Б. // Галузинський В. М., Євтух М. Б. Педагогіка : теорія та історія. – К. : Вища шк., 1995. – С. 199–212.
221. Попова Г. В. Професійна комунікативна компетентність працівника ОВС : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Попова Г. В. – Х., 1997. – 217 с.
222. Потовій Я. І. Особливості ціннісно-мотиваційної сфери студентів / Потовій Я. І. // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 2. – С. 13–19.
223. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Почепцов Г. Г. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2001. – 656 с.
224. Практический интеллект / Р. Дж. Стернберг, Дж. Б. Форсайт, Дж. Хедланд [и др.] ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.
225. Професійна освіта: ціннісні орієнтири сучасності : зб. наук. пр. / АПН України ; Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих ; за заг. ред. Іван Андрійович Зязюн. – К. ; Х. : ХПІ, 2009. – 472 с.
226. Психологические тесты / под ред. А. А. Карелина. В 2 т. – М. : ВЛАДОС, 2001. – Т. 2. – 248 с.
227. Психология и этика делового общения : учебник для вузов / под ред. В. Н. Лавриненко. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 415 с.

228. Путляева Л. В. Психологические особенности педагогического общения / Путляева Л. В. // Вопросы психологии. – 1994. – № 2. – С. 84–89.
229. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта і виховання : дидактичні основи методів навчально-виховної роботи : монографія / Пустовіт Г. П., Тихенко Л. В. – Суми : Університетська книга, 2008. – 272 с.
230. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Равен Дж. ; пер. с англ. – М. : Когито-Центр, 2001. – 314 с.
231. Радевич-Винницький Я. К. Етикет і культура спілкування : навч. посіб. / Радевич-Винницький Я. К. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2006. – 291 с.
232. Радкевич В. О. Проблеми формування методологічної культури педагогів професійної школи / Радкевич В. О. // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. – К. : ДОВ ; Вінниця : Вінниця, 2003. – С. 30–35.
233. Реан А. А. Коммуникативная компетентность педагога как фактор успешности его диагностической деятельности [Текст] / С. Н. Костромина, А. А. Реан // Психологическая наука и образование. – М. : [б. и.], 2007. – № 3. – С. 77–85.
234. Ревнюк Н. І. Формування національної самосвідомості майбутніх учителів засобами педагогічного краєзнавства / Н. І. Ревнюк // Виховання особистості: погляд крізь духовність : матеріали Всеукр. наук.-практ.конф., Київ, 13–14 жовт. 2010 р. – К., 2010.
235. Ржевська А. В. Виховання громадянськості у студентів вищих навчальних закладів / Ржевська А. В. // Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді) : збірник наукових праць. – Київ, 2001. – Кн. 1 – С. 94–100.
236. Романова Г. М. Індивідуально-типологічні та дидактичні чинники результативності самостійної роботи студентів економічних університетів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія та методика професійної освіти” / Романова Г. М. ; Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2003. – 21 с.
237. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии [Текст] / Рубинштейн С. Л. – СПб. : Питер, 1999. – 720 с.

238. Руденко С. В. Соціальний інтелект як чинник успішності педагогічної діяльності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / Руденко С. В. ; АПН України ; Інститут психології ім. Г.С.Костюка. – К., 2008. – 19 с.
239. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы : теория и практика / Рудестам К. ; пер. А. Голубев Л. Трубицына и Э. Дикий // Kjell Erik Rudestam. Experiential Groups in Theory and Practice Monterey, Calif. : Brooks/Cole, 1982; М. : Прогресс, 1990. – СПб. : Питер Ком, 1998. – 234 с.
240. Рудницька О. П. Педагогіка : загальна та мистецька : навч. посіб. / О. П. Рудницька. – К. : ТОВ Інтерпроф, 2002. – 270 с.
241. Рябушко С. О. Формування культури педагогічного спілкування майбутніх учителів іноземної мови : автореф. дис.... канд. пед. наук : 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти / Рябушко С. О. – Одеса, 1999. – 24с.
242. Савенкова Л. О. Теоретико-методичні основи підготовки майбутніх педагогів до професійного спілкування : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Савенкова Л. О. ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1998. – 32 с.
243. Савченко О. П. Психолого-педагогічні основи організації процесу спілкування у системі «викладач-студент» / Савченко О. П. // Вісник Черкаського університету. Серія : Педагогічні науки. – Черкаси : ЧНУ, 2008. – Випуск 136. – С.119–122.
244. Сагач Г. М. Риторика. / Сагач Г. М. – Вид. 2-е, перероб. і доп. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2000. – 566 с.
245. Садова В. В. Формування комунікативної культури вчителів початкових класів у процесі методичної роботи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Садова В. В. – Х., 2000. – 18 с.
246. Сарновська С. О. Сучасна соціальна комунікативна культура (філософсько-методологічний аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 “Соц. філософія та філософія історії” / Сарновська С. О. ; Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2000. – 18 с.
247. Сасова І. А. Неперервна економічна освіта : навчальні програми / Сасова І. А., Падалка О. С., Шпак О. Т. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 176 с.

248. Семиченко В. А. Методические предпосылки формирования психологической компетентности личности / Семиченко В. А. // Становлення шкіл нового типу, проблеми, перспективи. – Миколаїв, 1995. – Вип. 1. – С. 82–86.
249. Слостенин В. А. Педагогика : учеб. пособие / [В. А. Слостенин, И. Ф. Исаев, А. И. Мищенко, Е. М. Шиянов]. – М. : Академия, 2002. – 576 с.
250. Сліпушко О. Україна : енциклопедичний словник : історія, культура, освіта, політика, економіка, фінанси, право [Текст] / О. М. Сліпушко. – К. : Аконт, 2008. – 768 с.
251. Смульсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту / Смульсон М. Л. – К. : Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, 2001. – 276 с.
252. Совгіра С. В. Динаміка психолого-педагогічних умов формування екологічного світогляду молоді [Текст] : наук.-метод. посібник / С. В. Совгіра. – Вінниця : Теза, 2008. – 192 с.
253. Соколова О. П. Коммуникативная культура индивида: социально-философский анализ : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / О. П. Соколова. – Ижевск, 2006. – 140 с.
254. Сохань Л. В. Життєвий потенціал – інноваційний ресурс особистості як суб'єкта життя / Сохань Л. В. // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2005. – С. 322–331.
255. Столяренко Л. Д. Педагогическая психология / Столяренко Л. Д. – Ростов н/Д. : Феникс, 2007. – С. 53.
256. Сурмин Ю. П. Метод аналізу ситуацій (Case study) та його навчальні можливості. Глобалізація і Болонський процес : проблеми і технології : монографія / Сурмин Ю. П. – К. : МАУП, 2005. – 454 с.
257. Сухобська Г. С. Моделирование педагогических ситуаций : Пробл. повышения качества и эффективности общепед. подгот. учителя / [Ю. Н. Кулюткин, Г. С. Сухобская, Я. И. Петров и др.] ; под ред. Ю. Н. Кулюткина, Г. С. Сухобской. – М. : Педагогика, 1981. – 120 с.
258. Суховершина Ю. В. Тренинг коммуникативной компетенции / Ю. В. Суховершина, Е. П. Тихомирова, Ю. Е. Скоромная. – М. : Академический Проект : Трикста, 2006. – 112 с.
259. Сухомлинська О. В. Методологія історико-педагогічного дослідження / Сухомлинська О. В. // Педагогічна і психологічна науки в

- Україні. Т. 1. Теорія та історія педагогіки. – К. : Педагогічна думка, 2007. – С. 36–51.
260. Сущенко А. В. Теоретико-методичні основи гуманізації педагогічної діяльності вчителя в основній школі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / А. В. Сущенко. – Х., 2004. – 44 с.
261. Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний / Нина Федоровна Талызина. – М. : Изд-во МГУ, 1975. – 343 с.
262. Тараненко І. Компетентність – вимога сучасності / Тараненко І. // Світло : науково-методичний, інформаційно-пізнавальний освітній часопис. – 1996. – № 1. – С. 57–59.
263. Тернопільська В. І. Соціально-комунікативна культура школяра: шляхи сходження: монографія / Житомирський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир, 2008. – 300 с.
264. Тимченко І. І. Формування комунікативної культури студентів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Тимченко І. І. ; Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2001. – 20 с.
265. Ткачук С. І. Теоретичні засади культурологічної підготовки майбутнього вчителя освітньої галузі «технологія» / С. І. Ткачук [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://library.udpu.org.ua/library_file
266. Туркот Т. І. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / Туркот Т. І. – К. : Кондор, 2011. – 628 с.
267. Тюптя О. Комунікативна компетентність особистості / Тюптя О. // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство : науково-методичний збірник / ред. кол. Н. Софій, І. Єрмаков [та ін.]. – К. : Контекст, 2000. – 336 с.
268. Уваркіна О. В. Формування комунікативної культури студентів вищих медичних закладів освіти в процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін : автореф. дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Уваркіна О. В. ; Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2003. – 22 с.
269. Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн. 1: навч. посібник / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – 624 с.
270. Український радянський енциклопедичний словник (УРЕС) / [Видання підготовлено Головною редакцією УРЕ в Києві]. – 1987.

271. Федяєва В. Л. Проектування освітніх середовищ як методична проблема [Текст] : всеукраїнська наук.-практ. конф. (16–19 вересня 2008р., м. Херсон) : тези доп. / уклад. В. Д. Шарко ; ред. кол. В. Л. Федяєва [та ін.] ; Херсонський держ. ун-т. – Херсон : ХДУ, 2008. – 232 с.
272. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М. : Изд-во политическая литература, 1987. – 326 с. – С. 289–290.
273. Халупо О. И. Формирование коммуникативной культуры у студентов технического вуза при изучении иностранных языков : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Халупо О. И. – Челябинск, 2002. – 141 с.
274. Ханин Ю. Л. К вопросу об оценке коммуникативности личности / Ханин Ю. Л. // Общение как предмет теоретического и прикладного исследования. – Л., 1972. – С. 168–172.
275. Холл Э. Теория личности / Э. Холл, С. Кэлвин. – М. : Апрель-Пресс : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 590 с.
276. Хорошавина Г. Д. Коммуникативная деятельность как детерминанта высшего профессионального образования : дисс... д-ра пед. наук : 13.00.08 / Г. Д. Хорошавина. – М., 2003. – 410 с.
277. Хуторской А. В. Ключевые компетенции. Технологии конструирования / Хуторской А. В. // Народное образование. – 2003. – № 5. – С. 55–61.
278. Чепелева Н. В. Формування професійної компетентності в процесі вузівської підготовки психолога-практика / Чепелева Н. В. // Актуальні проблеми психології : наук. записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка. – К., 1999. – Вип. 19. – С. 271–278.
279. Черевко В. П. Формування комунікативної компетентності майбутнього менеджера у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Черевко В. П. ; Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2001. – 20 с.
280. Шаркунова В. В. Соціальне управління та концепції педагогічного менеджменту в загальноосвітніх закладах : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01/ Шаркунова В. В. ; Інститут педагогіки АПН України. – Київ, 1998. – 170 с.
281. Шепеленко Т. Л. Формування комунікативних умінь студентів економічного університету в процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Шепеленко Т. Л. ; Ін-т

- педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – К., 1999 – 19 с.
282. Шеремета П. Кейс – метод: з досвіду викладання в українській бізнес-школі / Шеремета П. ; упор. П. Шеремета, Г. Канищенко. – К. : Центр інновацій та розвитку, 1999. – 80 с.
283. Ширшова И. А. Формирование коммуникативной культуры студентов : теоретические и практические аспекты / Ширшова И. А. – Екатеринбург : УрГПУ, 1994. – 130 с.
284. Эльконин Д. Б. Введение в психологию развития (в традиции культурно-исторической теории Л.Б. Выготского) / Д. Б. Эльгонин. – М. : Тривола, 1994. – 168 с.
285. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эриксон Э. ; пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М. : Прогресс, [1996]. – 344 с.
286. Эстетика : учебное пособие для вузов / науч. ред. А. А. Радугин. – М. : Центр, 2002. – 240 с.
287. Юсупов И. М. Психология взаимопонимания / И. М. Юсупов. – Казань : Татарское кн. изд-во, 1997. – 250 с.
288. Якиманская И. С. Личностно ориентированное обучение в современной школе / Якиманская И. С. – М. : Сентябрь, 2002. – 96 с.
289. Яценко Е. М. Вплив педагогічної комунікації на систему цінностей студента економічного вузу / Е. М. Яценко // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. – Чернівці : Рута, 2006. – Вип. 287. – С. 208–221. – (Серія «Педагогіка та психологія»).
290. Яценко Е. М. Комунікативна культура сучасних студентів / Е. М. Яценко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – Тернопіль : ТДПУ, 2005. – № 4. – С. 40–45. – (Серія «Педагогіка»).
291. Brzeziński J. Trwałe wartości uniwersytetu / J. Brzeziński // Forum Oświatowe. – 1997. – № 1–2. – S. 32–36.
292. Kim Y. Intercultural Communication Competence: A Systems-Theoretic View / Kim Y. // Ting-Toomey S., Korzenny F. Cross-cultural Interpersonal Communication. – Newbury Park : Sage, 1991. – P. 259–275.
293. Klaus-Jurgen Tillman. Teorie socjalizacji. Wydawnictwo naukow PWN. – Warszawa, 2006. – 300 s. – S. 9–11.
294. Collins R. Interaction Ritual Chains / R. Collins. – Princeton : Princeton University Press, 2004. – 464 p.

295. Longman Dictionary of Contemporary English / [director, Della Summers]. – New Edition, 2003. – 626 p.
296. Oliynyk T. I. Raising cross-cultural awareness through English language teaching / T. I. Oliynyk // Іноземні мови. – 2008. – № 4. – С. 29–32.
297. The encyclopedia of philosophy / editor in chief : Paul Edwards.– N.Y. : The Macmillan Company and Free Press, 1967. – Vol. 8. – 544 p.

РОЗДІЛ 2. КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД У ФОРМУВАННІ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ

2.1. Поняття компетентності та компетенції у професійній підготовці сучасного фахівця

Сьогодні суспільство вимагає від системи вищої освіти професійної підготовки майбутніх фахівців, які не лише володіють фундаментальними знаннями, вміннями та навичками, але й здатні творчо підходити до вирішення неординарних питань, бути конкурентоспроможними на ринку праці. Сучасна система освіти вимагає переміщення акценту зі змісту навчання (того, що вивчають) на результат (якими компетенціями повинен володіти студент, що він буде знати і як зможе застосовувати ці знання). Іншими словами, сучасна вища освіта ґрунтується на *компетентнісному підході*, тобто заклади вищої освіти спрямовують освітню діяльність на формування у майбутніх фахівців ключових і професійних компетенцій, що уможливають поліфункціональність, поліпредметність, культуродоцільність та ефективність виконання життєво та професійно значущих завдань. Стосовно цього, М. Нагач зауважує, що компетентнісний підхід стає останнім часом все більш поширеним і претендує на роль концептуальної основи освітньої політики, здійснюваної як державами, так і впливовими міжнародними організаціями, підсилює практичну орієнтацію освіти, підкреслює значення досвіду, умінь та навичок, що спираються на наукові знання [179].

Проблема дослідження професійної компетентності особистості ненова й є предметом вивчення як українських, так і зарубіжних учених. Поняття «компетентнісна освіта» (Competency-Based Education), як з'ясовано нами, виникло у США наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ століття. Основою для його виникнення стали бізнесові вимоги до випускників вищих навчальних закладів стосовно недостатності їх досвіду при використанні теоретичних знань у практичній діяльності та інтеграції теорії в конкретну виробничу діяльність [232, с. 8–10]. Так, однією з перших публікацій із цієї проблематики була стаття Д. МакКлелланда «Тестувати компетентність, а не інтелект» [288, с. 7–8]. Але концепція компетентнісно орієнтованої освіти вперше була взята за основу національної системи кваліфікаційних

стандартів у Великобританії (1986 рік). Вже в 1997 році в рамках Федерального статистичного департаменту Швейцарії та Національного центру освітньої статистики США й Канади було започатковано програму «Визначення та відбір компетентностей: теоретичні й концептуальні засади» («DeSeCo» – Defenition and Selection of Competencies) [184, с. 5–15].

Учені стверджують, що спочатку термін «компетентність» стосувався переважно професійної діяльності й визначався як досконале знання своєї справи, вершина розвитку професійної майстерності (М. Докторович) [86, с. 10]. Але вже на сьогоднішній день компетентність не визначається лише межами професіоналізму й не стосується лише менеджменту. А, навпаки, компетентність є інтегративною, міждисциплінарною й надпредметною категорією [35, с. 116–117].

Міжнародний департамент стандартів для навчання, досягнення та освіти (International Board of Standards for Training, Performans and Instruction) визначає *поняття компетентності* як спроможність кваліфіковано здійснювати діяльність, виконувати завдання або роботу. Саме Департамент запропонував визначити критерії оцінювання компетентності, в основу яких подано такі індикатори, як набуті знання, вміння, навички та навчальні досягнення. Експерти програми «DeSeCo» визначають поняття компетентності (competency) як здатність успішно задовольняти індивідуальні та соціальні потреби і виконувати поставлені завдання [181, с. 22].

Міжнародна комісія Ради Європи сформулювала перелік ключових компетенцій з використанням логічно визначеного ряду: вивчати – шукати – думати – співпрацювати – діяти – адаптуватись [184]. Спочатку був запропонований перелік восьми ключових компетенцій для навчання упродовж життя, якими повинен володіти кожен європеєць: навички рахування та письма (компетенція в галузі рідної мови); базові компетенції в галузі математики, природничих наук та технологій (математична і фундаментальна природничонаукова та технічна компетенції); іноземні мови (компетенція у сфері іноземних мов); використання інноваційних, інформаційних та комунікаційних технологій (комп'ютерна компетенція); здатність та вміння навчатися (навчальна компетенція); соціальні навички (міжособистісна, міжкультурна та соціальна, а також громадянська компетенція); підприємницькі навички (компетенція підприємництва); загальна культура й етика (культурна та духотворна компетенції) [206, с 20].

У мінливому і тісно взаємопов'язаному світі кожна людина потребує широкого спектра навичок і компетенцій, які вона має постійно розвивати протягом усього життя. Основні компетенції, визначені в Рамковій програмі, спрямовані на створення засад для досягнення більш рівноправних і більш демократичних суспільств. Вони відповідають необхідності забезпечення всебічного та сталого розвитку, соціальної єдності та подальшого розвитку демократичної культури.

З огляду на це, Європейський парламент і Рада Європейського Союзу 17 січня 2018 року схвалили Рамкову програму оновлених ключових компетентностей для навчання протягом життя. Основними цілями Рамкової програми Європейського Союзу є:

1. Визначити ключові компетенції, необхідні для працевлаштування, посилення особистого потенціалу, активного громадянства та соціальної інтеграції.

2. Створити довідник для розробників освітніх політик, надавачів освітніх і тренінгових послуг, керівних кадрів закладів освіти, роботодавців, а також безпосередньо тих, хто навчається.

3. Підтримувати зусилля на європейському, національному, регіональному та місцевому рівнях задля сприяння розвитку компетенцій для навчання протягом усього життя.

Оновлений перелік ключових компетенцій:

- 1) грамотність (Literacy competence);
- 2) мовна компетентність (Languages competence);
- 3) математична компетентність та компетентність у науках, технологіях та інженерії (Mathematical competence and competence in science, technology and engineering);
- 4) цифрова компетентність (Digital competence);
- 5) особиста, соціальна та навчальна компетентність (Personal, social and learning competence);
- 6) громадянська компетентність (Civic competence);
- 7) підприємницька компетентність (Entrepreneurship competence);
- 8) компетентність культурної обізнаності та самовираження (Cultural awareness and expression competence).

Аналізуючи компетентнісний підхід у професійній підготовці майбутніх фахівців, нами встановлено, що українські вчені О. Савченко, Н. Бібік, Л. Ващенко, О. Овчарук, О. Пометун пропонують такий перелік ключових компетентностей, які деталізуються в комплекс знань, умінь, навичок, цінностей та ставлень: навчальна (уміння вчитися), громадянська, загальнокультурна, інформаційна, соціальна, здо-

ров'язберігаюча [127, с. 86–90]. Н. Волкова визначає такі компетентності: громадянську, соціальну, загальнокультурну, уміння вчитись, технологічну, науково-методичну, прогностичну, комунікативну, здоров'язберігаючу, підприємницьку, налаштованість на саморозвиток і самовдосконалення, рефлексивну [57, с. 486–488].

Розкриємо зміст поняття компетентності, спочатку проаналізувавши визначення компетентності, подане в словниках. Наприклад, у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» поняття «компетентний» визначається як «той, хто має достатні знання в якій-небудь галузі, з чим-небудь добре обізнаний, тямучий, ґрунтується на знанні, кваліфікований» [48, с. 560]. У «Словнику іноземних слів» термін «компетентний» тлумачиться як «той, що володіє компетенцією – колом повноважень певної галузі або колом справ: competent (франц.) – компетентний, правомірний; competens (лат.) – відповідний, здібний; competence (англ.) – здібність (компетенція)» [236, с. 295]. «Енциклопедія освіти» компетентність визначає як сукупність знань і вмінь, необхідних фахівцю для здійснення ефективної професійної діяльності, а професійна компетентність – як інтегральна характеристика ділових і особистісних якостей фахівця, що відображає рівень знань, умінь, досвіду, достатніх для досягнення мети з певного виду діяльності [89, с. 677–678]. Видання «Педагогіка: Велика сучасна енциклопедія» поняття компетентності трактує як відповідність знань, умінь і досвіду осіб певного соціально-професійного статусу реальному рівню складності виконаних ними завдань і вирішення проблем [193, с. 237].

Таким чином, узагальнивши визначення компетентності, подані в словниках, можна виділити такі основні її ознаки: знання в якій-небудь галузі, вміння, досвід діяльності, що необхідні фахівцю для здійснення ефективної професійної діяльності.

Аналіз педагогічної літератури свідчить про те, що поняття «компетентність» не є новим ні в зарубіжній, ні у вітчизняній педагогіці. Так, уже у 80-х роках ХХ ст. ідея і термін «компетентність» широко використовувались у США та деяких країнах Європи у зв'язку з проблемою індивідуалізації навчання. Уже тоді було здійснено спробу використати термін «компетентність» у значенні «освітній результат діяльності учня, студента». Так, ідея формування компетентності учнів пов'язувалась з інтелектуальним розвитком, з їхнім соціальним статусом. І в зарубіжній, і у вітчизняній науковій практиці цим поняттям послуговувались здебільшого у професійній педагогіці, а також у

методиках навчання, наприклад, лінгводидактичні компетенції застосовувались при викладанні мов, а комунікативні – інформатики.

За дослідженням російського методиста О. Божович, термін «мовленнєва компетентність» виник і поширився вже в середині 20-х років ХХ ст. [33, с. 4]. У другій половині 80-х років ХХ ст. у Росії вперше у професійну педагогіку термін «компетентність» ввела відома дослідниця Н. Кузьміна, яка визначила його як інтегративну властивість особистості [141]. Як зазначає Н. Бібік, у науковий обіг шкільної дидактики поняття «компетентність» і «компетенція» запозичені з професійної педагогіки [25, с. 19].

Упродовж останніх десятиліть поняття «компетентність» стало все більше виходити на загально дидактичний, загально педагогічний і методологічний рівні. Це пов'язано з його системно-практичними функціями та інтегративною міжпредметною роллю в освіті.

Необхідність з'ясування сутності та змісту понять «компетенція» і «компетентність» з'явилась у сучасній вітчизняній педагогіці одночасно з переходом освіти до особистісно-орієнтованої моделі навчання і виховання.

У сучасній психолого-педагогічній науці немає однозначного тлумачення означених понять. Більшість зарубіжних і вітчизняних дослідників компетентнісного підходу до освіти ототожнюють ці поняття з огляду на семантичну специфіку мов. Обидва терміни походять з одного джерела – з латини (*competentia* – обізнаність, відповідність, а *compeo* – відповідаю, добиваюсь). Однією з причин ототожнення, на думку Н. Бібік, є неточний переклад з іноземної мови. Зокрема вона зазначає: «Водночас запозичення термінології із зарубіжних видань через неточності перекладу внесло безліч непорозумінь у з'ясуванні явищ, які за своєю суттю не є новими ні для української термінологічної традиції, ні для педагогічної дійсності» [25].

У процесі аналізу позицій учених щодо осмислення сутності понять «компетенція» і «компетентність» С. Бондар виділяє умовно чотири наукових підходи [38, с. 95]. Так, перший підхід у тлумаченні понять стосується їх ролі в забезпеченні зв'язку теоретичних і практичних складових освіти. Розробники цього підходу вбачають у компетенціях той місток, який дає змогу практично застосовувати набуті учнями знання (П. Борисов, І. Родигіна, О. Савченко, М. Чошанов та ін.).

Підкреслюючи практичний бік сутності досліджуваного поняття, П. Борисов визначає компетентність як здатність застосовувати отри-

мані знання і вміння на практиці, в житті, для розв'язання проблем [39, с. 60].

Цінність такого погляду на компетентність в тому, що вона підсилює і сприяє розвиткові практичного аспекту освіти. Як зазначила академік О. Савченко, у процесі модернізації змісту освіти було поставлено завдання позбутися зайвої деталізації, затеоретизованості, а натомість посилити його практичну спрямованість, розвинути ті знання і вміння, які мають особистісну значущість для молодої людини, вивести її на рівень компетенції [38, с. 95].

Поняття «компетенція» акцентує практичний бік застосування знань, уміння використовувати отриману інформацію в різних життєвих і професійних ситуаціях, самостійно здобувати необхідні знання, уміння бачити проблеми, що виникають, активно знаходити їх розв'язок. Компетенція актуалізує прагматичну спрямованість освітнього процесу, тоді як компетентність доповнюється особистими якостями індивіда (мотиваційними, волевовими, етичними, ціннісними орієнтаціями, звичками тощо). При цьому діалектика їх взаємодії полягає в тому, що компетентність є актуальним проявом компетенції.

Другий підхід до з'ясування змісту понять «компетенція» і «компетентність» характеризується тим, що вони визначаються через категорії «здатності», «готовності», «здібності». Цей підхід розробляють багато зарубіжних і вітчизняних учених: О. Дахін, І. Єрмаков, В. Краєвський, В. Кальней, О. Овчарук, О. Пометун, М. Рібакова, С. Шишов, Дж. Равен, М. Стобарт та ін. Так, російський вчений С. Шишов визначає компетенцію як загальну здатність, яка ґрунтується на знаннях, досвіді, цінностях, схильностях, набутих завдяки навчанню. Зіставляючи уміння і компетенції, він зазначає, що компетенція – це те, що породжує уміння, дію [276, с. 30].

О. Дахін зазначає, що компетенція – сфера діяльності або коло питань, у яких людина професійно обізнана, володіє системними знаннями та великим досвідом роботи. Компетентність у певній галузі – це наявність у людини необхідних знань і здібностей, які дають змогу аналізувати, робити висновки й приймати ефективні рішення, а також раціонально діяти, реалізуючи вказані рішення [38, с. 95].

Вчені зазначають, що поняття «компетентність» не зводиться ні до знань, ні до вмінь, ні до навичок. Компетентність можна розглядати як можливість встановлення зв'язку між знаннями і ситуацією, або, в ширшому розумінні, як здатність знайти, виявити процедуру (знання і дію), яка підходить для розв'язання проблеми. Компетенція не може

бути визначена через певну суму знань і вмінь, оскільки значна роль в її застосуванні належить обставинам. Бути компетентним – означає вміти мобілізувати в певній ситуації отримані знання і досвід. Щоб проявилась компетенція, необхідно звернути увагу на конкретну ситуацію, в якій вона реалізується. Отже, компетенція тісно пов'язує мобілізацію знань, умінь і поведінкових відносин, які налаштовані на умови конкретної діяльності. Компетентна особистість – це особистість зі сформованими компетенціями.

Упродовж життя людина має можливість постійно вдосконалювати власні компетенції, розвивати їх, доповнювати. За дослідженнями О. Кононко, компетенції починають формуватись від дня народження дитини при пізнанні нею реальних об'єктів дійсності [135, с. 3–6]. До закінчення школи в учня мають бути сформовані всі основні компетенції. Потім вони будуть лише розвиватися. Уже в школі учень повинен усвідомити, де і як він зможе застосувати здобуті знання, уміння та досвід.

Грунтовно зміст поняття «компетентність» було розроблено британським психологом Джоном Равеном у його роботах «Компетентність у сучасному суспільстві» та «Педагогічне тестування». На його думку, «компетентність – це специфічна здібність, яка потрібна для ефективного виконання конкретної дії в конкретній предметній сфері, що охоплює фахові знання, предметні навички, способи мислення, а також розуміння відповідальності за свої дії». Під «компетентністю» він розуміє комплекс когнітивних та емоційних складників ефективною життєдіяльності людини й тлумачить це поняття як мотивовані здібності [217].

У дослідженнях Н. Бібік, О. Овчарук, Б. Хасана чітко простежується третій підхід. Компетентність розглядається як оцінна категорія. Так, Н. Бібік пише, що «компетенції» сприймаються як похідні, вузчі від «компетентності». Аналіз контексту вживання поняття «компетенції» дозволяє розуміти його як соціально закріплений освітній результат. Тобто компетенції можуть бути виведені як реальні вимоги до засвоєння учнями сукупності знань, способів діяльності, досвіду ставлень з певної галузі знань, якостей особистості, яка діє в соціумі [25, с. 21].

Компетентність є ступенем, або рівнем здатності особистості ефективно діяти. Кожний вид компетентності, за дослідженнями П. Борисова та А. Хуторського, має різні рівні його освоєння (мінімальний, достатній і високий) [39, с. 23]. За таким тлумаченням,

оцінка компетентності повинна даватись відповідно до певних державних стандартів чи критеріїв якості. Компетентність має відповідати рівню, прийнятому в професійній галузі або у сфері діяльності. Саме цей підхід реалізується у Державних стандартах середньої освіти і Критеріях навчальних досягнень учнів. Компетенція для учня – це образ його майбутнього, орієнтир для засвоєння. У період навчання у нього формуються ті чи інші складові необхідних життєвих компетенцій.

Зважаючи на те, що поняття «компетентність» є системним утворенням, С. Бондар виокремлює і четвертий підхід, який розробляється російськими дидактами О. Дахіним, В. Краєвським, А. Хуторським і підтримується українськими дослідниками [38, с. 96–97]. За цією концепцією, компетентність – це сукупність особистісних якостей (ціннісно-сміслових орієнтацій, знань, умінь, навичок, здібностей), які зумовлені досвідом діяльності в певній соціальній і особистісно значущій сфері. Оскільки школа є тим основним соціальним інститутом, де формуються компетенції, науковці ввели поняття «освітня компетенція» і «освітня компетентність». О. Дахін дає їм таке тлумачення: «Освітня компетенція – рівень розвитку особистості учня, який пов'язаний з якісним засвоєнням змісту освіти, яке визначається вимогами і нормами підготовки випускника; «освітня компетентність» – здатність і готовність учня здійснювати складні культуродоцільні види діяльності, це – особистісна сформована якість». Учені зазначають, що загальноосвітні компетенції потрібні не для всіх видів діяльності, у яких бере участь людина, а тільки для тих, що охоплюють основні освітні сфери й навчальні предмети. Такі компетенції свідчать про предметно-діяльнісний складник загальної освіти і мають забезпечувати комплексне досягнення його цілей.

У свою чергу, А. Хуторський пропонує таке визначення цих понять: «Освітня компетенція – це сукупність взаємопов'язаних смислових орієнтацій, знань, умінь, навичок і досвіду діяльності учня, необхідних для здійснення особистісної і соціально значущої продуктивної діяльності стосовно об'єктів реальної дійсності»[38]. «Компетентність – оволодіння людиною відповідною компетенцією, включаючи її особистісне ставлення до неї і до предмета діяльності». Далі він уточнює, що під «компетенцією» треба розуміти наперед задану вимогу (норму) до освітньої підготовки учня, а під «компетентністю» – уже особистісну якість (сукупність якостей), які вже сформовано, а

також мінімальний досвід щодо певної діяльності. Тобто компетентність передбачає мінімальний досвід застосування компетенції [38].

Н. Лавриченко визначає компетентність особистості «як психолого-соціальну якість, яка означає силу і впевненість, джерелом яких є відчуття власної успішності та корисності. Компетентність сприяє усвідомленню особистістю власної здатності ефективно взаємодіяти з іншими» [192, с. 434].

У свою чергу, О. Кучер визначає компетентність «як загальну здатність особистості, яка характеризується наявністю конкретних умінь і навичок, що базуються на знаннях, ефективно здійснювати певну діяльність або реалізовувати певну функцію» [145, с. 235–236].

А. Богуш тлумачить компетентність «як комплексну характеристику особистості, яка вбирає в себе результати попереднього психологічного розвитку, знання, вміння, навички, креативність, ініціативність, самостійність, самооцінку, самоконтроль» [27, с. 3].

Компетентність гарантує, як зазначає О. Кононко, «усвідомлення дитиною того, як слід себе поводити, щоб бути гармонійною, співзвучною з іншими, почувати себе в будь-якому товаристві комфортно» [135, с. 4].

У ході дослідження нами встановлено, що в міжнародному освітньому просторі поширеними стосовно тлумачення терміну компетентності є ідеї американського педагога Едмунда Шорта, який визначає чотири концепції компетентності. Так, перша концепція тлумачить компетентність як поведінку або ж дію, а відтак розуміння компетентності неподільне з набуттям фахівцем певного обсягу вмінь і навичок, що є визначальними для певної діяльності. Згідно другої концепції – компетентність – це оволодіння фахівцем знаннями, вміннями та навичками, тобто кожен фахівець користується знаннями й навичками в контексті конкретної діяльності й способів її здійснення. Третя концепція визначає компетентність як рівень сформованих здібностей, отже компетентність оцінюється згідно державних стандартів чи критеріїв якості. І, нарешті, остання, четверта концепція тлумачить компетентність як властивість людини, спосіб її буття, а тому важливим є з'ясування її характерних рис [232, с. 8–10].

Міжнародна комісія Ради Європи розглядає компетентність як загальні або ключові вміння, фундаментальні шляхи навчання, ключові уявлення, опори або опорні знання [192]. Експерти країн Європейського Союзу трактують поняття компетентності як здатність

застосовувати знання та вміння ефективно й творчо в міжособистісних відносинах, що передбачають взаємодію з іншими людьми [128].

Згідно з означенням Міжнародного департаменту стандартів для навчання, досягнення та освіти, компетентність містить набір знань, навичок і ставлень, що дають змогу особистості ефективно діяти або виконувати певні функції [128]. Вона передбачає сукупність фізичних та інтелектуальних якостей і властивостей, необхідних людині для самостійного виходу з різних життєвих ситуацій, щоб створити кращі умови для себе в конструктивній взаємодії з іншими.

Компетентність означає наявність знань про різні аспекти життя людини, навичок творчого володіння інтелектуальним і фізичним інструментарієм [93]; характеризує повноту, достатність та адекватність здійснюваних дій [219].

Експерти програми «DeSeCo» визначають поняття компетентності як інтегровану характеристику якостей особистості людини і рівня її підготовки до діяльності у певній галузі [171].

Важливою проблемою є визначення складових (компонентів), які наповнюють поняття компетентності.

Компетентність включає когнітивний, емоційно-вольовий, комунікативний компоненти. Тому, розглядаючи компетентність, важливо враховувати не тільки те, що знає людина і якими методами вона користується, але й те, що рухає її діями, які погляди вона поділяє, як вона реагує на різні ситуації, причому все це розглядається не окремо, а в цілому. Крім цього, компетентність – це ситуативна категорія, тому що виражається в готовності до здійснення будь-якої діяльності в конкретних життєвих ситуаціях. Зовнішня дійсність структурується відповідно до внутрішньої, а внутрішня, у свою чергу, відтворює вплив навколишнього середовища [186].

Консультативна група російського документа «Стратегія модернізації змісту загальної освіти» наголосила, що поняття «компетентність» ширше, ніж поняття «знання», «вміння» або «навичка», оскільки включає їх (хоча йдеться не про суму). Це поняття інтегративне. Воно містить не тільки когнітивну й операціональну – технологічну складову, а й мотиваційну, етичну, соціальну і поведінкову [38, с. 98].

А. Хуторський пропонує складовими освітньої компетентності вважати сукупність взаємопов'язаних якостей особистості (смыслових орієнтацій, знань, умінь, навичок і досвіду діяльності учня), необхідних для здійснення особистісно і соціально значущої продуктивної діяльності щодо об'єктів реальної дійсності [272, с. 62]. С. Трубочева

довела, що структура освітньої компетентності, крім перерахованих А. Хуторським, має містити ще один компонент – рефлексію результату [128, с. 54].

Підсумовуючи наявність різних позицій щодо структурних компонентів компетентності, можна зазначити, що компетентність – це інтегроване, комплексне утворення, яке має індивідуальний характер.

Прояв компетентності можна оцінити тільки на основі сформованої в людини сукупності умінь та її поведінкових реакцій.

Проблема змістового аналізу поняття компетентності досліджувалась українськими й зарубіжними вченими. Так, М. Заброцький компетентність визначає, як:

- 1) поглиблене знання;
- 2) стан адекватного виконання завдання;
- 3) здатність до актуального виконання діяльності тощо [95, с. 107].

С. Бондар наголошує, що «...компетентність – це здатність особистості діяти. Але жодна людина не діятиме, якщо вона особисто не зацікавлена в цьому. Природа компетентності така, що вона може проявлятися лише в органічній єдності з цінностями людини, тобто в умовах глибокої особистісної зацікавленості в даному виді діяльності...» [38, с. 8–9].

М. Чошанов вважає, що компетентність, – це складне, поліфункціональне особистісне новоутворення, яке:

- 1) виражає значення традиційної тріади «знання, уміння, навички», поєднуючи їх між собою;

- 2) визначається як поглиблене знання предмета або освоєне уміння;

- 3) компетентність доцільна для опису реального рівня підготовки спеціаліста, якого вирізняє здатність з-поміж розмаїття рішень обрати найбільш оптимальне, аргументовано відкидати хибні рішення, піддавати сумнівам ефективність, тобто володіти критичним мисленням;

- 4) компетентність передбачає постійне оновлення знань, володіння новою інформацією для успішного вирішення професійних завдань у даний час і в даних умовах, тобто компетентність є здатністю до актуального виконання діяльності;

- 5) компетентність включає в себе як змістовний (знання), так і процесуальний (уміння) компоненти. Це означає, що компетентна людина повинна не тільки розуміти сутність проблеми, але й уміти практично її вирішувати.

Далі автор зауважує, що компетентний спеціаліст у залежності від конкретних умов може застосувати певний метод вирішення проблеми. На основі цих тверджень учений винаходить „формулу компетентності”, яка, на його думку, має такий вигляд:

компетентність = мобільність знань + гнучкість методу + критичність мислення [273, с. 6].

Е. Зеєр [105, с.23–30] тлумачить компетентність як спосіб дій, що забезпечує виконання професійної діяльності. Науковці Т. Браже й М. Розов зауважують, що компетентність базується на міжгалузевих знаннях, уміннях і здібностях, які є необхідними для успішної адаптації особистості й досягнення нею очікуваних результатів у різних видах діяльності в різних сферах [91, с. 237–241].

Отже, в ході дослідження ми дійшли висновку, що найчастіше у вітчизняній і зарубіжній літературі компетентність визначається як:

- певний психічний стан, що дозволяє діяти самостійно та відповідально;
- здібність і вміння виконувати певні трудові функції;
- наявність спеціальної освіти, широкої загальної та спеціальної ерудиції, постійне підвищення своєї професійної підготовки;
- професійну підготовленість і здатність суб’єкта праці до виконання завдань й обов’язків повсякденної діяльності;
- потенціальну готовність розв’язувати завдання «зі знанням справи» [93].

Проаналізувавши ще інші наукові джерела, які торкаються проблеми дослідження, ми узагальнили трактування поняття компетентності різними вченими й подали їх у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Підходи вчених до визначення поняття компетентності

Зміст поняття компетентності	Автор
1) набір умінь і навичок;	1) С. Макаров, В. Цветков;
2) сукупність досвіду;	2) Т. Коновалова, М. Рижаков;
3) здатність, здібність;	3) І. Єрмаков, Д. Кун, О. Холостова;
4) сукупність психічних якостей;	4) С. Беденко, Е. Ісламгалієв,
5) ефективна модель дії;	О. Кононко;
6) сума знань, умінь і навичок у широкому змісті, здобутих у процесі навчання;	5) В. Слот, Х. Спанярд;
7) здатність впливати на «зовнішні» обмеження в процесі виконання цікавої для людини діяльності.	6) В. Чипанак
	7) Дж. Равен

Досліджуючи поняття компетентності, важливим є, на нашу думку, визначення основних ознак компетентності. Наприклад, О. По-метун і О. Овчарук визначають наступні характерні ознаки компетентностей: поліфункціональність, надпредметність, міждисциплінарність, багатокомпонентність, спрямування на формування критичного мислення, рефлексії, визначення. Н. Бібік характеризує компетентності таким чином: «ключові компетентності інтегрують особистісне й соціальне в освіті, відбивають комплексне оволодіння сукупністю способів діяльностей, що створює передумови для розроблення індикаторів їх вимірювання; вони виявляються в конкретній справі чи ситуації; їх набуває молода людина не лише під час вивчення предметів, групи предметів, але й засобами неформальної освіти, внаслідок впливу середовища тощо» [127, с. 46].

Проаналізувавши літературу з проблеми дослідження, нами також встановлено, що крім поняття «компетентність» широко вживається також поняття «компетенція», яке в європейському проекті TUNING визначається як складне поняття, що містить:

- 1) знання й розуміння (теоретичне знання академічної галузі, здатність знати й розуміти);
- 2) знання, як діяти (практичне й оперативне застосування знань до конкретних ситуацій);
- 3) знання, як бути (цінності як невід'ємна частина способу сприйняття й життя з іншими в соціальному контексті) [184].

Проаналізувавши природу компетенцій, Дж. Равен виділяє такі її складові: когнітивні, афективні, вольові якості і досвід. Кожна складова зводиться до певних дій особистості, а саме: когнітивні – це знання, уміння, навички; афективні – настанова, емоції, стимул, цінності, ставлення; вольові – поведінкові зусилля, мобілізація енергії, настирливість, досвід – уміння братися і вирішувати справу, співпрацювати, успіх, задоволення від виконаної справи тощо [217; 218].

Майже всі дослідники складовими компетенцій вважають знання, уміння, навички, досвід діяльності, цінності, ставлення [25, 38, 39, 93, 98, 139, 272]. Так, на думку О. Таїзової, компетенція інтегрує в собі три аспекти – когнітивний (знання), операціональний (уміння, способи діяльності) і аксіологічний (наявність певних цінностей) [38, с. 98]. І. Зимня визначає компетенцію як сукупність завдань, способів діяльності, тобто компонентів, які необхідні для ефективного виконання діяльності [104, с. 34–42] й відповідно під складовими компетенції розуміє внутрішні, потенційні новоутворення: знання, уявлення,

програми (алгоритми) дій, системи цінностей і відносин, які потім складають компетентність людини.

С. Бондар подає таке визначення: «Компетенції – це здатність розв’язувати проблеми, що забезпечується не лише володінням готовою інформацією, а й інтенсивною участю розуму, досвіду, творчих здібностей особистості» [104, с. 34–57]. У свою чергу, А. Деркач та В. Зазикін поняття компетенції визначають як законно прийнятну здатність авторитетної особи здійснювати певні акти або дії в конкретних умовах [84]. Л. Голуб компетенцію визначає як сукупність взаємопов’язаних якостей особистості (знань, умінь, навичок, способів діяльності), необхідних для якісної, продуктивної взаємодії з певним колом предметів або процесів [76, с. 10].

Зарубіжні вчені (Cl. Beelische, M. Linard, V. Rey, L. Turkal, M. Joras і ін.) поняття компетенції трактують не як набір здатностей, знань і вмінь, а як здібність чи готовність мобілізувати всі ресурси (організовані в систему знання та вміння, навички, здібності і психологічні якості), необхідні для виконання завдань на високому рівні, адекватних конкретній ситуації, тобто відповідно до цілей і умов перебігу процесу [64, с. 31–32].

А. Хуторський поняття «компетенція» й «компетентність» вважає синонімічними, тому компетенція – сукупність знань, умінь, навичок і способів діяльності, які задаються щодо визначення кола предметів та процесів, необхідних для якісної продуктивної діяльності, а компетентність – це володіння людиною компетенцією [272].

Таким чином, компетенція містить не тільки пізнавальний і операційний компоненти, але й мотиваційний, морально-етичний, духовний, соціальний, поведінковий аспекти (результати освіти, знання, вміння, систему професійних, духовно-моральних ціннісних орієнтацій) [137, с. 8–12].

Узагальнивши різні підходи до змістового визначення понять компетенції та компетентності, нами подано сутнісне значення цих понять у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Сутнісне наповнення понять компетенції та компетентності

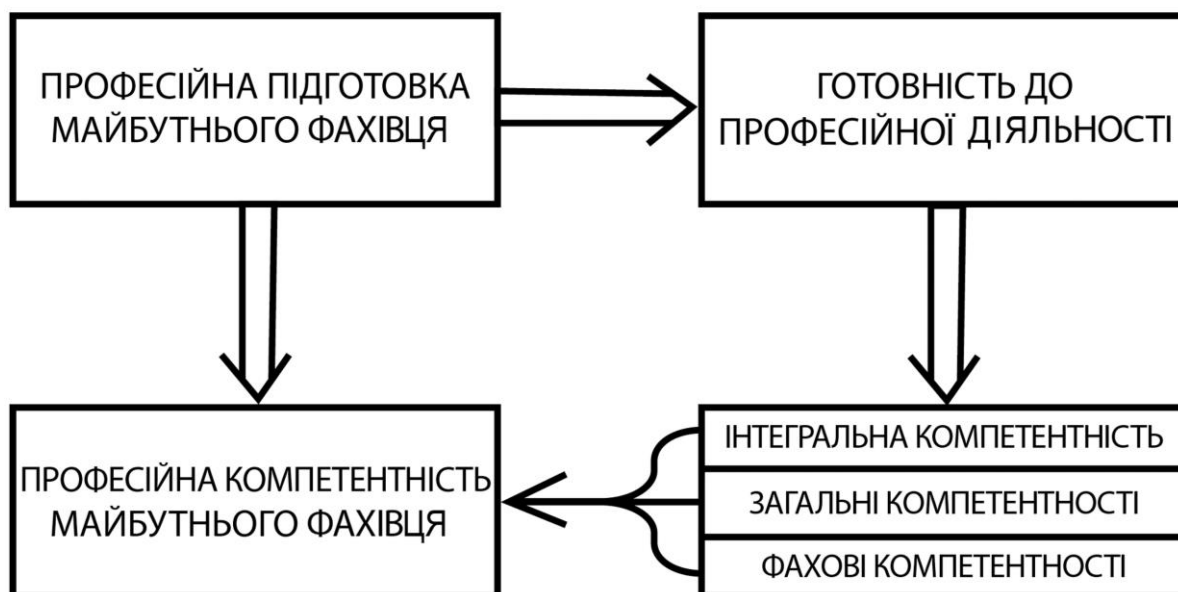
Компетенція	Компетентність
- межі діяльності; - повноваження, коло обов’язків; - показник діяльності; - зразок поведінки;	- результативно-діяльнісна характеристика освіти; - мета й результат освітнього процесу, що сприяє ефективним

<ul style="list-style-type: none"> - демонстрування дії; - узагальнені способи виконання дії; - комплекс певних характеристик, зокрема: знань, умінь, навичок, досвіду, цінностей, мотивів та ін.; - диспозиція (схильність); набута когнітивна диспозиція; - уміння: освоєне, вторинне, комплексне, стандартизоване; - здатність: здатність виконувати стандартизовану дію; документально засвідчена здатність використовувати певні набуті якості; одинична здатність, що є підмножиною загальної здатності; - якість: якість особистості, якість підготовки; - запланований навчальний результат - вимога: до фахівця, до складової уміння, до виконання обов'язків, до освітньої підготовки; - рівень вимог до реалізації знань, умінь, навичок, ставлень тощо у певній сфері діяльності. 	<p>діям особистості в життєвих і професійних ситуаціях;</p> <ul style="list-style-type: none"> - навчальний результат; - якість / характеристика якості особистості; - готовність до здійснення певної професійної діяльності; - спроможність, загальна здатність.
---	--

Отже, проаналізувавши сутність понять компетенції та компетентності, ми дійшли висновку, що поняття «компетенція» означає сферу застосування знань, умінь і навичок людини; вона є наперед заданою вимогою до освітньої підготовки того, хто навчається. А компетентність відображає засвоєну людиною як особистісний досвід сукупність знань, умінь, навичок і є поняттям функціональним. Тобто, компетентність є інтегрованою характеристикою якостей особистості, результатом підготовки майбутнього фахівця для виконання діяльності в певних професійних та соціально-особистісних предметних галузях (компетенціях), що визначається необхідним обсягом, рівнем знань та досвіду у певному виді діяльності.

Таким чином, узагальнюючи вище сказане, нами зроблено висновок, що саме у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців формується професійна компетентність особистості, що є складним особистісним утворенням, яке власне й визначає готовність майбутнього фахівця професійно здійснювати свою діяльність.

Схематично це нами зображено на рис.2.1.

Рис. 2.1. *Професійна компетентність як результат професійної підготовки майбутнього фахівця*

У контексті нашого дослідження актуальними є твердження С. Рачевої стосовно того, що компетентність об'єднує в собі складний зміст, який інтегрує професійні, соціально-педагогічні, соціально-психологічні, правові характеристики та передбачає ступінь володіння компетенцією, знаннями, які дозволяють судити про будь-що [220]. Саме професійна компетентність особистості свідчить про готовність та здатність людини успішно, творчо й фахово здійснювати професійну діяльність.

Отже, як висновок, компетентнісний підхід у професійній підготовці майбутніх фахівців визначає практико-орієнтований зміст професійної освіти й закладає основи побудови моделей ефективного виконання майбутнім фахівцем соціокультурних і професійних функцій.

Структуру професійної компетентності майбутнього фахівця нами подано на рис. 2.2.

Таким чином, як висновок, ми зауважуємо, що саме компетентнісний підхід забезпечує професійну соціалізацію випускника ЗВО й мотивує студента до практичного пізнання та розуміння обраної професії. Завдяки компетентнісному підходу можливим є моделювання процесу отримання нового типу освітнього результату, який не зводиться лише до знань і вмінь, а орієнтований на вирішення конкретних реальних завдань.

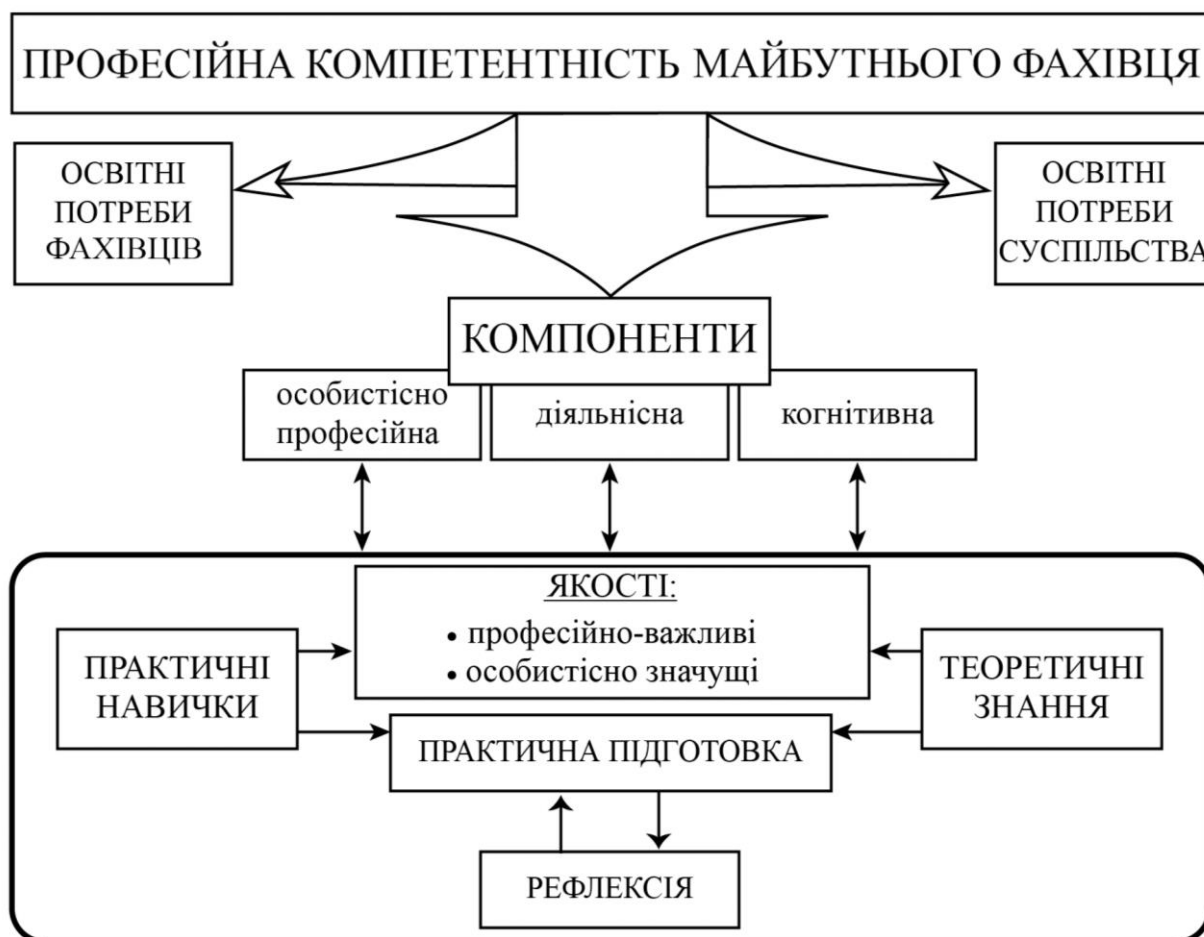

Рис. 2.2. Структура професійної компетентності майбутнього фахівця

2.2. Комунікативна компетентність як визначник комунікативної культури майбутнього фахівця

Одним із важливих визначників сформованості комунікативної культури майбутнього фахівця є комунікативна компетентність. У цьому контексті вважаємо за необхідне з'ясувати сутність складного поняття «комунікативна компетентність», яке інтегрує в собі два поняття: комунікативність і компетентність.

Поняття компетентності особистості, її структури, взаємозв'язку з компетенцією нами розкрито вище. Щодо поняття «комунікативності» особистості, то, як нами вже було зазначено вище, В. Кан-Калік характеризує комунікативність як явище багатопланове, що поєднує ряд компонентів, серед яких особливе значення мають комунікабельність, соціальна спорідненість, альтруїстичні тенденції. Автор наголошує, що під комунікабельністю доцільно розуміти здатність людини відчувати задоволення від процесу спілкування з іншими людьми. Соці-

альна спорідненість – це бажання бути серед інших людей. Альтруїстичні тенденції в емоціях особистості пов'язані з бажанням принести радість людям, з якими вона спілкується, із співпереживанням радості іншого тощо [112, 113]. У свою чергу, Ю. Ханін комунікативність визначає як єдність трьох складників: потреби у спілкуванні, емоційного стану до, під час і після спілкування, комунікативних навичок і вмінь [269].

Аналізуючи таке твердження, ми констатуємо, що потреби у спілкуванні мають різні джерела. Вони можуть спричинятися намаганням зняти внутрішнє напруження та занепокоєння; дістати схвалення, визнання своєї неповторності та унікальності з боку оточуючих; уточнити своє уявлення про іншу людину, її здібності і якості; активно вплинути на напрям думок, настанови іншої людини, проявити піклування про іншого тощо.

Таким чином, можна зробити висновок, що комунікативність особистості є не лише її здатністю спілкуватися з іншими людьми, як інколи спрощено тлумачиться це поняття.

Помилковим є й ототожнення понять «комунікативність» та «комунікабельність» людини. І. Юсупов визначав комунікабельність як психічну готовність людини до організаторсько-комунікативної діяльності [280].

Аналіз джерел наукової літератури виявив існування двох напрямів у сучасних дослідженнях проблем комунікації. О. Гойхман акцентує увагу на тому, що освіта молодої людини не може бути завершеною без сформованої комунікативної поведінки [71]. Згідно з іншим підходом (Ю. Сорокін, Є. Тарасов та ін.) комунікативна культура передбачає наявність у кожного індивіда певних якостей і стратегій поведінки, які сприяють досягненню цілей у спілкуванні з іншими людьми: скласти позитивне враження про себе, продуктивно спілкуватися, орієнтуватися на успіх у своїй діяльності, прагнути до самореалізації у суспільних відносинах [241, 253]. І. Тимченко розглядає комунікативну культуру в єдності її функціональних характеристик як цілісне, динамічне особистісне утворення, що забезпечує адаптацію та самореалізацію особистості в сучасному суспільстві [257].

Поняття “комунікація” і «спілкування» часто вживаються поряд і нерідко ототожнюються. Тим не менш, слід зазначити, що в науковому розумінні комунікація трактується значно ширше, ніж спілкування. Передача інформації при спілкуванні рівноправних партнерів характеризується, насамперед, як суб'єктний (або міжсуб'єктний) зв'я-

зок. Зміст інформації, що передається, може бути таким, як і при комунікації, однак механізм передачі та сприйняття змінюється. Суб'єкти передачі інформації при спілкуванні займають активну позицію, вони усвідомлено вступають у контакт: не лише обмінюються інформацією, а й видозмінюють її, доповнюють, уточнюють, активно оперують нею. Інакше кажучи, у процесі обміну інформацією між комунікантами відбувається вироблення нової інформації, яка є надбанням обох учасників спілкування [11, 19, 24, 44].

Комунікацією, за твердженням В. Кашкіна, традиційно прийнято називати обмін значеннями (інформацією) між індивідами посередництвом системи символів та мовних знаків. Перші засоби комунікації виникли з інстинктивної поведінки, варіювалися під дією умов і корегували поведінку в процесі взаємного навчання [116]. У свою чергу, Г. Почепцов підкреслює, що історично комунікацією був примус іншого до здійснення тієї чи іншої дії. У випадку успіху комунікації повинна відбутися якась зміна стану, поведінки, особистісно-змістових утворень партнера, в тому числі його намірів, установок, очікувань, цілей, думок, рішень, готовності, настрою, уявлень, потреби, дій, переживань, оцінок, активності. Суспільство є не більше, ніж результат спілкування взаємодіючих індивідів, точніше, результат комунікації [207].

А. Добрович виділяє чотири основні фази в процесі здійснення комунікації:

- 1) спонукання до дії;
- 2) уточнення ситуації дії;
- 3) сама дія;
- 4) згортання дії [85].

Аналіз різних тлумачень поняття «комунікація» дозволив нам у якості його основних рис виділити інтерсуб'єктивність та діяльнісний характер. Обмін інформацією між людьми складає суть міжособистісної комунікації, а рівень знання процесів міжособистісного спілкування як специфічної комунікації визначає її ефективність і результативність.

Спілкування є багатограним процесом, який вивчається філософією, соціологією, загальною і соціальною психологією, лінгвістикою, педагогікою та іншими науками. Концептуальні основи дослідження феномена спілкування розроблені в працях В. Бехтерева, О. Леонтьєва та інших психологів, які розглядають спілкування як необхідну умову розвитку людини, її соціалізації та індивідуалізації. Б. Ломов назвав

проблему спілкування «базовою категорією, логічним центром загальної системи психологічної проблематики» [160, с. 7]. І. Бех серед напрямків роботи, які сприятимуть становленню комунікативної культури особистості в процесі оволодіння теорією особистісно-орієнтованого спілкування, вказує на пізнання структури спілкування, моральних принципів, входження в технологію цього процесу, набуття в результаті цього професійних комунікативних прийомів і навичок, формування власного досвіду комунікативної діяльності [22].

Процес спілкування як двостороння взаємодія потребує від особистості оволодіння технологією діалогічності. Людина повинна вміти створювати демократичну і гуманну атмосферу спілкування. Для цього, як зазначає Л. Гранюк, необхідно: вміння забезпечити позитивний емоційний настрій, оволодіння стилем «теплого» спілкування, вміння налагоджувати контакт із співрозмовником і вселяти впевненість у своїх силах; готовність до внесення (на основі психолого-педагогічного аналізу взаємодії з партнерами) відповідних коректив у свою діяльність; установка на позитивне самосприйняття і сприйняття оточуючих людей. У діалозі зникають жорстко закріплені соціальні ролі й рушійними силами спілкування мають бути обидві сторони [74].

А. Деркач і Н. Кузьміна вказують, що спілкування виступає не стільки як обмін інформацією, скільки як процес взаємодії та взаємовпливу. Під час спілкування внаслідок систематичних контактів в ході спільної діяльності її учасники отримують різноманітні знання про себе, своїх друзів, способи найбільш раціонального вирішення поставлених завдань. У спілкуванні проявляються емоційні стани й переживання кожного учасника тощо [84, 142]. За О. Леонтьєвим, спілкування, хоча і є специфічною формою діяльності, але все-таки має діяльнісну природу. При цьому розділяються процеси, у яких спілкування є спільною діяльністю. Різниця між ними полягає в тому, що в першому випадку задоволення потреб відбувається в тій діяльності, для організації якої необхідне спілкування. В іншому випадку спілкування складає для суб'єкта самотійну цінність [149].

При всій різноманітності підходів науковців до ролі та функції спілкування можна сказати, що всі вони зводяться до винятковості ролі спілкування як у розвитку, так і у функціонуванні особистості.

Виходячи з оновленого розуміння комунікативної культури, про що вже йшлося вище, автори виділяють у її складі два головних компоненти – мовленнєву культуру й культуру спілкування [7, 10, 22, 28, 41, 257]. Мовленнєва культура є інструментом самореалізації особис-

тості в контактах з іншими людьми, а культура спілкування – це набір стратегій поведінки, які накопичені попереднім досвідом спілкування та використовуються індивідом для досягнення зазначених цілей під час спілкування.

Мовленнєвий компонент концентрує в собі мистецтво мовлення й слухання, володіння навичками мови (рідної чи іноземної) та мовлення. У працях О. Гойхмана містяться показники, які характеризують мовленнєву культуру: різнобічність словника, граматична правильність, образність, чистота, багатство мовлення, зрозумілість мовлення, техніка мовлення, загальна комунікабельність, логічність висловлювань, стилістична цілісність [71].

Культуру спілкування, як свідчать джерела науково-педагогічної літератури (Б. Ананьєв, А. Брудний, О. Леонтєв, Б. Ломов, В. Мерлін, В. Мясіщєв, Ю. Сорокін, Є. Тарасов та ін.) характеризують такі показники: уміння слухати, досвід планування, стратегічне мислення, здатність ясно мислити в умовах стресової ситуації, особиста проникливість, самовпевненість, здатність до об'єктивного аналізу й самоаналізу, до класифікації та розподілу знань, внутрішнє прагнення досягти мети, натхнення, образне мислення, здатність до ризику, наполегливість у досягненні мети, націленість на самоосвіту, вміння переконувати, а також міміка, жести, зовнішній вигляд, загальне враження, швидкість реакції на репліку партнера в ході комунікації [6, 41, 149, 160, 168, 178, 241, 253].

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури ми констатуємо, що процес професійної підготовки майбутнього фахівця, зокрема його навчання, генетично пов'язаний із розвитком міжособистісної комунікації і спілкуванням як основним засобом її здійснення; комунікантами не народжуються, комунікації навчаються в процесі спільної діяльності; рівень комунікативної компетентності співвідноситься з рівнем соціалізованості індивіда, з рівнем прояву ним інтелекту. Повідомлення ніколи не відправляється заради повідомлення як такого, його ціль – організувати дії адресата. Отже, функція комунікації і спілкування в навчально-виховному процесі ЗВО зокрема, – це об'єднання людей у єдиних діях; не дія, а взаємодія.

У процесі нашого дослідження ми виділяємо низку характерних особливостей спілкування як специфічної комунікації в педагогічному процесі закладу вищої освіти. Так, воно одночасно реалізує комунікативну, перцептивну і інтерактивну функції, використовуючи при цьому сукупність вербальних, зображальних, символічних і кінестетичних

засобів, і встановлює відношення взаємодії всіх суб'єктів навчально-виховного процесу, який характеризується подвійною спрямованістю, поліінформативністю, високим ступенем репрезентативності. Тим не менше, у процесі навчання найбільш повно проявляється інформативно-комунікативна сторона спілкування, обумовлена предметно-змістовим аспектом навчання; частково – інтерактивна сторона, при різноманітності форм залучення студентів до навчальної діяльності та відсутності рівня соціальної перцепції.

Слід відзначити явну перевагу вербальних засобів при міжособистісній комунікації у процесі навчання й виховання, саме тому теорія діалогізації М. Бахтіна виступає як основа для розвитку не тільки сучасної концепції мовної культури, а й як можливість трансформації комунікативного простору на навчальному занятті. На наш погляд, наслідком організації діалогової системи викладання є взаємозбагачення, яке підштовхує студента до пошуку, творчості, росту самосвідомості. Зрештою, будь-яка самореалізація – це екстраполяція внутрішніх потенціалів на зовнішнє поле спілкування, тобто прояв індивідуальності, унікальної неповторності для оточуючих. Слово – завжди вчинок, ідея, що йде від «філософії причетності» М. Бахтіна, все це дозволяє вести мову про сполученість комунікації й дії, про моводію [15].

Комунікативне життя людини розглядається як спілкування з іншими людьми, де і проявляється її комунікативний потенціал. Йдеться про психологічну й соціальну основи комунікативного потенціалу. Стосовно першої, то вона зумовлює намагання кожної людини максимально реалізувати свої психофізіологічні, характерологічні властивості, індивідуальні особливості в процесі спілкування. Водночас психологічна основа потенціалу сама по собі – поза загальною палітрою причинно-наслідкових зв'язків, поза системою суспільних відносин, тобто поза соціальною основою – не може забезпечити ефективне комунікативне життя людини, оптимальну її участь у регуляції соціального процесу.

Спираючись на концепції спілкування (Б. Ананьєв, Р. Арцишевський, О. Березюк, В. Бехтерєв, О. Бодальов, А. Добрович, О. Леонтєв, Б. Ломов, А. Петровський, В. Семиченко), ми виокремлюємо такі види комунікативних умінь, оволодіння якими сприяє розвиткові особистості, здатної до продуктивного спілкування:

1) міжособистісної комунікації (використання вербальних й невербальних засобів спілкування, передача раціональної інформації тощо);

2) міжособистісної взаємодії (здатність до встановлення зворотного зв'язку, інтерпретації змісту спілкування із-за зміни оточуючого середовища тощо);

3) міжособистісного сприйняття (здатність до сприйняття позиції співрозмовника, слухання його, включення у спілкування без попередньої підготовки тощо).

Проведений вище аналіз категорій «спілкування», «комунікативність», «компетентність» послугував методологічною основою для розгляду сутності та структурної побудови комунікативної компетентності особистості.

У працях Л. Петровської «комунікативна компетентність» трактується як складне утворення, що включає знання соціально-психологічних факторів і уміння використовувати їх у конкретній діяльності, розуміння мотивів, стратегій поведінки, фрустрацій, як своїх власних, так і партнерів по спілкуванню, уміння розібратися у групових соціально-психологічних проблемах, осмислення можливих перешкод на шляху до взаємного порозуміння, оволодіння технологією та психотехнікою спілкування. До складу комунікативної компетентності включається певна сукупність знань і вмінь, що забезпечують ефективний перебіг комунікативного процесу [197].

Ю. Ємельянов під «комунікативною компетентністю» розуміє здатність особистості орієнтуватися у ситуаціях спілкування, яка заснована на знаннях, чуттєвому досвіді та вільному володінні засобами спілкування. На його думку, комунікативна компетентність завжди набувається у соціальному контексті. «Це вимагає від особистості усвідомлення:

- а) власних потреб і ціннісних орієнтацій, техніки своєї роботи;
- б) власних перцептивних умінь, тобто здатності сприймати навколишнє без суб'єктивних спотворень і «систематизованих білих плям» (стійких упереджень щодо тих чи інших проблем);
- в) готовності сприймати нове у зовнішньому середовищі;
- г) своїх можливостей у розумінні норм і цінностей інших соціальних груп і культур (реальний інтернаціоналізм);
- д) своїх почуттів і психічних станів у зв'язку з дією факторів зовнішнього середовища (екологічна психокультура);
- є) способів персоналізації оточуючого середовища (матеріальне втілення «почуття господаря»);
- ж) рівня своєї економічної культури (ставлення до середовища проживання – житла, землі як джерела продуктів харчування, рідного краю, архітектури тощо» [90, с. 13].

Таким чином, комунікативна компетентність особистості виступає як певна ідейно-моральна категорія, що регулює всю систему ставлень людини до природного і соціального світу, а також до самої себе, як синтезу цих двох світів.

М. Заброцький і С. Максименко комунікативну компетентність інтерпретують як певну інтегральну характеристику спілкування, в якій опосередковано виражаються морально-світоглядні установки особистості, її загальна та професійна спрямованість, рівень комунікабельності [95].

А. Добрович розглядає комунікативну компетентність як постійну готовність до контакту. Це пояснюється вченим з позицій свідомості, мислення. Людина мислить і це означає, що вона живе в режимі діалогу, враховуючи при цьому постійно мінливу ситуацію відповідно до своїх інтуїтивних очікувань свого партнера [85].

В. Кан-Калік визначав комунікативну компетентність як складову людського буття і діяльності. Він підкреслював, що проблема полягає в тому, що не всі люди уявляють собі, яким чином можуть бути реалізовані ті чи інші комунікативні акти. Аби їх здійснювати, необхідно володіти певними навичками і вміннями. Відповідно в процесі навчання повинна бути завчасно визначена цільова установка на формування комунікативної компетентності особистості, а значить повинні бути визначені методи і засоби формування [112, с. 20].

С. Петрушин розглядає комунікативну компетентність як складне утворення, що включає пізнавальний, емоційний та поведінковий компоненти [200].

Л. Столяренко зазначає, що комунікативна компетентність – це здатність встановлювати й підтримувати необхідні контакти з іншими людьми. Для ефективної комунікації характерним є досягнення партнерами взаєморозуміння, краще усвідомлення ситуації і предмета спілкування. Комунікативна компетентність розглядається як система внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікації у певному колі ситуацій міжособистісної взаємодії [246].

Критерії комунікативної компетентності вперше були сформульовані Т. Гордоном [129]. Він визначив її як уміння вийти з будь-якої ситуації, не загубивши внутрішньої волі, і водночас не давши втратити її партнерові по спілкуванню. Таким чином, критерієм компетентності є партнерська позиція в спілкуванні або на «рівних» (на відміну від «прибудови зверху» або «прибудови знизу»).

Певний інтерес для нашого дослідження має проблема співвідношення комунікативної компетентності і комунікативних здібностей. Компетентність при цьому трактується як деяка характеристика поведінки, домінуюча форма активності особистості, сформованість відповідних навичок та вмінь, ступінь освоєння певної діяльності. Здібності ж характеризуються як потенційні можливості та задатки, від яких залежить швидкість, якість і рівень сформованості відповідної компетентності.

Відповідно комунікативна компетентність інтерпретується як здатність людини встановлювати та підтримувати необхідні контакти з іншими людьми. До її складу входить певна сукупність знань та умінь, що забезпечують ефективний перебіг комунікативного процесу. Комунікативна компетентність розглядається як ступінь оволодіння певними нормами спілкування, поведінки, як результат навчання, засвоєння соціально-психологічних еталонів, стандартів, стереотипів поведінки, оволодіння «технікою» спілкування.

У зв'язку із вище викладеним детальніше розглянемо проблему комунікативних здібностей людини. Комплексне вивчення здібностей вимагає проведення досліджень на трьох рівнях: психофізіологічному, коли діагностуються типологічні властивості нервової системи, як загальні, генетично зумовлені, безумовно-рефлекторні, так і специфічно людські, зумовлені і асиметрією мозкової діяльності, і набутими характеристиками; психологічному, при якому визначаються індивідуальні особливості пізнавальних процесів (сприймання, пам'яті, мислення, мовлення) та особистісні особливості (емоційності, тривожності, характеру тощо); соціально-психологічному, який включає визначення успішності діяльності за довгий період з її диференційним аналізом, вивчення особливостей індивідуального стилю діяльності, урахування характеру міжособистісних взаємин тощо [233].

Об'єднання ознак, що відносяться до трьох названих рівнів, але пов'язаних між собою у стійкі комплекси, лягло в основу класифікації здібностей, яка добре узгоджується з виділеними Б. Ананьєвим основними блоками людської життєдіяльності: пізнанням (з ним співвідносяться пізнавальні здібності), спілкуванням (якому відповідають комунікативні здібності) та працею (їй відповідає працездатність як фактор обдарованості, трудової активності, професійної відповідності тощо) [4].

Деякі автори визначають комунікативні здібності як «індивідуально-психологічні і психофізіологічні особливості людей, що забезпе-

чують успішну взаємодію партнерів і успішне розв'язання комунікативних задач» [149, с. 108].

У ряді експериментальних досліджень встановлено, що природні передумови комунікативних здібностей (а це, насамперед, властивості активації нервової системи та пов'язаного з нею орієнтувального рефлексу) входять до структури складного симптомокомплексу, утвореного поєднанням високої лабільності, хорошої слухової пам'яті та домінуванням функцій першої сигнальної системи. Показано також, що комунікативні здібності індивіда співвідносяться з домінуючою активацією правої півкулі головного мозку [233, с. 19].

Провідними психологічними факторами комунікативних здібностей виступають чутливість, чуйність, уміння оцінити емоційні стани іншої людини, комунікабельність. Відповідно такими фізіологічними факторами є реактивність у вигляді поєднання слабкості і лабільності нервової системи та домінування правопівкульних функцій першої сигнальної системи.

Цікавою є спроба інтегрувати комунікативні здібності з індивідуальними особистісними властивостями у понятті комунікативна здатність. Т. Федотюк [264] остання інтерпретується як інтегративна властивість особистості, яка складається з когнітивного (професійна компетентність, рефлексивність, децентрованість мислення), емоційного (висока чуйність і тактовність, позитивне емоційне ставлення до почуттів іншого, максимальна щирість і відвертість у проявах власних почуттів), поведінкового (здатність до саморегулювання, коригування власних дій, впевненість, відповідальність) компонентів. При цьому емпатія виноситься за рамки емоційного компоненту, розцінюючись як стрижневий елемент, що пронизує всі названі компоненти.

Структура компетентності у спілкуванні спеціально аналізується С. Петрушиним. На його думку, до складу компетентності слід віднести когнітивні (орієнтованість, психологічні знання і перцептивні здібності), виконавські (уміння і навички) і емоційні (соціальні установки, досвід, система ставлень особистості) компоненти [200, с. 20]. Розвиток пізнавального (когнітивного) компоненту, зокрема, включає поглиблення самопізнання та пізнання партнерів по спілкуванню, та необхідні знання у сфері спілкування у всій різноманітності його форм і ситуацій.

Подібним чином інтерпретують цей компонент й інші автори. Так, Ю. Жуков розглядає пізнавальний компонент як орієнтувальну частину компетентності у спілкуванні і розрізняє у ньому інтерпретацію

комунікативної ситуації та перцептивну складову [94]. Ю. Ємельянов називає його соціальним інтелектом, розуміючи під останнім стійку здатність розуміти самого себе, а також інших людей, їх взаємовідносини та прогнозувати міжособові події [90, 91].

Поведінковий компонент, як вважає С. Петрушин [200], полягає в умінні ефективно використовувати різноманітні засоби спілкування. При цьому він посилається на трактування цього компоненту в концепції Ю. Ємельянова, який включає до його змісту вільне володіння вербальними та невербальними засобами соціальної поведінки.

До найбільш важливих складових емоційного компоненту він відносить досвід різноманітного спілкування, позитивне самоставлення та налаштованість на партнера по спілкуванню. Зауважимо, що, на думку Б. Ломова, саме емоційний компонент є найбільш важливою складовою комунікативної компетентності [160].

Окремо зупинимося на трактуванні структури комунікативної компетентності відомим психологом Л. Петровською [197]. Вона виходить з того незаперечного факту, що реальне спілкування завжди являє собою складну і внутрішньо суперечливу єдність перцептивних, комунікативних, інтерактивних компонентів, суб'єкт-об'єктної і суб'єкт-суб'єктної форм, репродуктивного і продуктивного спілкування тощо. Так, при суб'єкт-об'єктній схемі спілкування лише один із партнерів виступає у повноцінній ролі суб'єкта, у той час як іншому відводиться роль об'єкта впливів і маніпуляцій зі сторони першого. Це спілкування за типом наказів, розпоряджень, різного роду вказівок тощо. До цього ж типу слід віднести ще й інші, менш виражені форми домінування одного з партнерів.

Спілкування ж, що реалізує суб'єкт-суб'єктні принципи, характеризується принциповою рівністю психологічних позицій його учасників (обидва виступають у повноцінній ролі суб'єкта), взаємною активністю сторін, при якій кожен не лише піддається впливу зі сторони іншого, але й, рівною мірою, сам діє на нього, взаємним проникненням партнерів у внутрішній світ один одного, їх активною взаємною гуманістичною установкою.

Не менш важливим є аналіз спілкування, при якому виділяються репродуктивна і продуктивна сторони останнього. Репродуктивний аспект спілкування передбачає використання стандартних процедур, які піддаються алгоритмізації, у той час як продуктивний представляє ту його сторону, яку в принципі не можна формалізувати, яка характеризується породженням нових мотивів, цілей, операцій і процедур.

Слід також мати на увазі, що спілкування об'єднує взаємопов'язані, однак істотно відмінні рівні: зовнішній, операційно-технічний, поведінковий та внутрішній, глибинний, який стосується особистісно-сміслових утворень і є визначальним щодо першого.

З викладеного можна зробити висновок, надзвичайно значущий для нашого дослідження: «Усі перераховані вище характеристики природно розглядати одночасно і як характеристики компетентності у спілкуванні. Тобто, остання включає в себе компетентність у спілкуванні і за суб'єкт-об'єктною, і за суб'єкт-суб'єктною схемами, охоплює компетентність як у вирішенні продуктивних, так і у вирішенні репродуктивних задач і вона поширюється як на зовнішній поведінковий рівень спілкування, так і на його глибинний, особистісний рівень. При цьому ... слід підкреслити, що ядро, визначальну сторону, утворює компетентність у суб'єкт-суб'єктному спілкуванні, у вирішенні продуктивних задач, в оволодінні глибинним, особистісним шаром спілкування» [197, с. 28].

У дослідженнях Л. Петровської показано, що компетентність у спілкуванні за суб'єкт-об'єктною схемою, у вирішенні передусім репродуктивних задач, компетентність, яка охоплює лише зовнішній поведінковий рівень спілкування, знаходить своє вираження в орієнтації особистості на використання монологічних стратегій взаємодії з людьми, а в орієнтації особистості на застосування діалогічних стратегій взаємодії з партнерами проявляється ще й її компетентність у спілкуванні за суб'єкт-суб'єктною схемою, у вирішенні продуктивних задач, компетентність, яка охоплює також і глибинний, особистісний рівень [197].

Отже, комунікативна компетентність має охоплювати такі сфери:

- компетентність у здійсненні перцептивної, комунікативної та інтерактивної функцій спілкування; компетентність у реалізації, насамперед, суб'єкт-суб'єктної взаємодії з партнерами по спілкуванню;
- компетентність у розв'язанні як продуктивних, так і репродуктивних задач;
- компетентність у реалізації як поведінкового, операційно-інструментального, так і особистісного, глибинного рівня спілкування.

У структурі комунікативної компетентності виділено: гностичний компонент (система знань про сутність, структуру, функції та особливості спілкування; знання про стилі спілкування; фонове знання, що дозволяє зробити розуміння більш емоційним, глибоким, особистісним; творче мислення, внаслідок якого спілкування виступає як різно-

вид соціальної творчості); конативний компонент (загальні та специфічні комунікативні уміння, які дозволяють успішно встановлювати контакт із співрозмовником, адекватно пізнавати його внутрішні стани, керувати ситуацією взаємодії з ним, застосувати конструктивні стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях; культура мовлення; експресивні уміння, які забезпечують адекватний висловлюванням міміко-пантомімічний супровід; перцептивно-рефлексивні уміння, які забезпечують можливість проникнення у внутрішній світ партнера по спілкуванню та розуміння самого себе; домінуюче застосування організуючих впливів у взаємодії з людьми (порівняно з оцінюючими і, особливо, дисциплінуючими); емоційний компонент (гуманістична установка на спілкування, інтерес до іншої людини, готовність вступати з нею в особистісні, діалогічні взаємини, інтерес до власного внутрішнього світу; розвинуті емпатія та рефлексії; високий рівень ідентифікації з виконуваними соціальними ролями; позитивна Я–концепція; адекватні вимогам певного виду діяльності психоемоційні стани).

Підсумовуючи результати аналізу різних точок зору, ми констатуємо, що комунікативна компетентність – це система внутрішніх ресурсів ефективної взаємодії людини з іншими людьми завдяки її адекватній орієнтації у власному психологічному потенціалі та потенціалі партнера, в ситуації та задачі [270, с. 163–164].

Внутрішні ресурси – це ті компоненти, які можна виділити в комунікативній компетентності як інтегральному утворенні: цінності, орієнтації, мотиви, установки, ставлення, знання, уміння, навички, досвід, особистісні якості індивіда, пізнавальні процеси та емоційна сфера.

Дана упорядкованість не випадкова: цінності людини значно впливають на характер її спілкування та є стереотипними орієнтаціями комунікативної практики. Говорячи про мотиви, що спонукають людину вступати у міжособистісні відносини, спілкуватися, потрібно зауважити, що існує об'єктивна потреба, більш того, вона вроджена, як і здатність до мовленнєвого спілкування.

У сфері комунікативної компетентності ми стикаємося із певним набором установок, за допомогою яких суспільство регулює ставлення до інших людей. У структуру установки входять три рівні: когнітивний, емоційний та поведінковий. Таким чином суспільством обирається виборність сприйняття, емоційна реакція та модель поведінки в ситуації спілкування.

Стосовно знань, умінь, навичок у ситуації спілкування, то сам термін «компетентність» означає, окрім усього іншого, «той, що знає, відає в певній сфері, галузі». Звичайно, знання про спілкування – необхідний компонент компетентності, однак можна бути надто обізнаною, поінформованою людиною, але, тим не менш, не завжди компетентною. Знання дієві, якщо вони не залишаються лише зовнішньою інформацією, а співвідносяться з особистим досвідом, вбудовуються у нього. За цієї умови вони можуть надати мотивуючого впливу, стати компонентом соціальної установки, тобто готовності діяти певним чином по відношенню до себе, інших, ситуації.

Вислів «ефективна взаємодія» означає досягання цілей, які були поставлені у спілкуванні, а саме: регулювання спільної діяльності, пізнання, побудова гармонійних відносин, а також таких, що приносять задоволення. Проте завжди існує проблема: за допомогою яких форм спілкування, за допомогою яких позицій досягається ефективність, тобто досягається та чи інша мета. Аби висвітлити цю проблему, необхідно назвати основні форми спілкування.

В. Ляудіс, О. Матюшкін, Я. Пономарьов виділяють два типи діяльності та відповідно два типи задач, що підлягають вирішенню: творчі (продуктивні) та рутинні (репродуктивні) [162, 167, 205]. Доцільно виділити продуктивне та репродуктивне спілкування. Реалізація продуктивного спілкування передбачає підключення творчого потенціалу особистості. Ситуація, що вимагає виходу за межі своїх установок, ролей, завжди передбачає продуктивне спілкування. Репродуктивне, або стандартизоване спілкування передбачає взаємодію за стандартом, за сценарієм, за схемою.

А. Добрович у своїх працях виділяє конвенційне, примітивне, маніпулятивне, стандартизоване, ігрове, ділове та духовне спілкування [85].

Конвенційне спілкування характеризується установкою на зовнішню комунікацію.

Загальна характеристика того, кого влаштовує примітивне спілкування, така: для нього співрозмовник – не партнер, а предмет, котрий потрібен або заважає. Спостерігається відсутність установки на зовнішню комунікацію.

Маніпулятивне спілкування займає проміжне місце між примітивним та конвенційним. Суб'єкт, який обирає партнерство на цьому рівні, за своїм підходом наближений до примітивного учасника діалогу, але за виконавськими можливостями – до конвенційного спілкування. В цілому характеристика цього суб'єкта така: для нього партнер

– суперник у грі, у якого неодмінно потрібно виграти. Виграш означає вигоду: якщо не матеріальну чи життєву, то, принаймні, психологічну. Психологічна ж «вигода» з точки зору маніпулятора полягає у тому, щоб надійно прилаштуватися до партнера та мати можливість безкарно завдавати йому «удари».

Стандартизоване спілкування знову ж таки займає проміжне місце між примітивним та конвенційним: різко відрізняючись від примітивного та маніпулятивного, воно «не дотягує» до конвенційного рівня з тієї причини, що істинно рольової взаємодії у ньому не відбувається. Як свідчить сама назва цього рівня, спілкування тут ґрунтується на певних стандартах, а не на взаємному охопленні партнерами актуальних ролей один одного. Іншою назвою цієї форми спілкування може бути назва «контакт масок».

Ігрове спілкування передбачає наявність живого інтересу до особистих характеристик співрозмовника, до того ж інтерес не корисливий, а пронизаний симпатією до людини. Величезне значення має ігрове спілкування у викладацькій діяльності. Викладач розкриває свої можливості не тільки як авторитетний знавець своєї справи, але також як актор та режисер.

У діловому спілкуванні партнер викликає особливий інтерес як учасник колективної діяльності, як людина, яка може допомогти. Тут увагу привертає ступінь її розумової та ділової активності. Ділове спілкування ідеально підходить для колективу.

Вищий рівень людського спілкування, на думку А. Добровича, – духовний. Важко дати йому чітке та однозначне визначення. Характеризуючи його, можна сказати, що «партнер сприймається як носій духовного начала, і тому співрозмовник є бажаним вже з тієї причини, що з ним можна відволіктись від повсякденної роботи своєї свідомості». Але духовне спілкування не може бути однобічним: або його немає, або ж до нього залучені обидва партнери. Співрозмовники надзвичайно чутливі до душевного стану один одного [85].

Повертаючись до згаданої проблеми, потрібно зазначити, що не існує якоїсь однієї позиції як найкращої, а співвідношення чи відповідність ситуації спілкування та форми спілкування – це завжди творчий процес, це завжди спонтанна поведінка. Володіючи усіма можливими формами спілкування, можна бути не досить ефективним у спілкуванні через відсутність творчості, спонтанності у цьому процесі. Тому ефективне спілкування – це розвиваюче спілкування.

Але коли починаєш це втілювати в життя, завжди постає питання: як це зробити? Відповідати на це питання доводиться щоразу, коли знаходишся в ситуації спілкування, і тому дана проблема не втрачає своєї актуальності.

У цілому комунікативна компетентність пов'язана з адекватним залученням до спектру позицій спілкування. Вміння використовувати всю палітру можливостей, ніби граючи на усіх «психологічних інструментах», – один з можливих показників психологічної зрілості.

З огляду на це, на нашу думку, найбільш конструктивною в контексті дослідження є структура комунікативної компетентності, подана нами на рис. 2.3.

Рис. 2.3. Структура комунікативної компетентності майбутнього фахівця

Отже, головною якісною характеристикою усіх цих «психологічних інструментів» є «загальна спрямованість» на людину, яка, у свою чергу, є основою ефективного спілкування. Орієнтація особистості перш за все на позитивні якості іншої людини є дуже важливою для ефективного спілкування, тому що вона сприяє розкриттю особистісного потенціалу людини, з якою ми спілкуємося.

Щоб грамотно спілкуватися, людина повинна мати у своєму інтелекті цілий ряд характеристик, які всі разом таке спілкування й забезпечують. Це стосується усіх пізнавальних процесів, що складають роботу інтелекту: уваги, сприйняття, пам'яті, мислення, інтуїції, уяви.

Достатньо великий обсяг уваги, вміння її розподіляти, висока її тривалість – ці характеристики уваги потрібні людині не тільки для предметно-практичної діяльності, але насамперед для успішного спілкування з іншими людьми. Сприйняття виражається через спостережливість людини. Ми дуже відрізняємося один від одного завдяки вмінню бути спостережливими по відношенню до людей, які нас оточують, здатності фіксувати найдрібніші коливання в їх зовнішній поведінці та робити висновки про істинний характер змін їхнього настрою. Разом з тим, ми володіємо вмінням відзначати особливості поведінки чи зовнішнього вигляду людини, які є мало помітними для більшості з нас, а за ними бачити суттєве в особистості. Наша пам'ять, звернена до інших людей, також є умовою успішного спілкування з ними.

Найважливішим пізнавальним процесом, що обумовлює спілкування, є мислення людини. В даному випадку йдеться про здатність кожного з нас аналізувати вчинки людини та бачити за ними мотиви, що керують нею, визначати її поведінку в різноманітних ситуаціях.

Очевидно, при такому проникненні у внутрішній світ інших людей велике значення має інтуїція – розуміння особливостей, що характеризують іншу особу, шляхом безпосереднього погляду на них, без обґрунтування за допомогою доказів.

Щоб ефективно спілкуватися з людьми, необхідно розвивати в собі уяву, яка проявляється в умінні поставити себе на місце іншої людини та дивитись на все, що відбувається, її очима.

Умовою успішного спілкування людини є також відповідна «вихованість» її емоційної сфери, яка насамперед проявляється в здатності співчувати іншим: гостро відчувати чужий біль, чужі радості та печалі.

Таким чином, як ми вже зазначали, комунікативну компетентність складають не тільки особистісні якості індивіда, але й певною мірою організовані пізнавальні процеси та емоційна сфера.

Якщо спиратися на прийняту у соціальній психології структуру спілкування, що включає перцептивний, комунікативний й інтерактивний аспекти, то комунікативну компетентність можна розглядати як складову спілкування. Тоді комунікативний процес розуміється як інформаційний процес між людьми як активними суб'єктами, з урахуванням відношень між партнерами [41].

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури нами виокремлено такі функції комунікативної компетентності:

- орієнтованість у різноманітних ситуаціях спілкування, яка заснована на знаннях і життєвому досвіді індивіда [124];
- спроможність ефективно взаємодіяти з оточенням завдяки розумінню себе й інших при постійній видозміні психічних станів, міжособистісних відносин і умов соціального середовища [124];
- адекватна орієнтація людини в самій собі – власному психологічному потенціалі, потенціалі партнера, у ситуації [47];
- готовність і вміння будувати контакт з людьми [47];
- внутрішні засоби регуляції комунікативних дій [94];
- знання, вміння і навички конструктивного спілкування [140];
- внутрішні ресурси, необхідні для побудови ефективної комунікативної дії у визначеному колі ситуацій міжособистісної взаємодії [140].

Аналіз сутності, структури та визначених функцій комунікативної компетентності переконливо доводить, що саме комунікативна компетентність як особистісне новоутворення, що забезпечує можливість людини конструктивно взаємодіяти з іншими людьми, спілкуватися, творчо вирішувати різні професійні завдання, є одним із визначників сформованості комунікативної культури майбутнього фахівця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1980. – 335 с.
2. Авдеева Н. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / Н. Авдеева // Педагогика. – 2003. – № 5. – С. 34–39.
3. Алхазидзе А. А. Основы овладения устной иностранной речью / А. А. Алхазидзе. – М. : Просвещение, 1988. – 125 с.
4. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды. В 2 т. / Б. Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – 382 с.
5. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 247 с.
6. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л. : ЛГУ, 1968. – 338 с.
7. Англійська мова. Ч. 1. Як ми живемо та працюємо : навч. посібник / І. І. Тимченко, Г. Т. Головченко, Г. І. Остапенко та ін. – Х. : Знання ЛТД, 1999. – 150 с.
8. Андреевская Н. В. Социализация личности в период начала трудовой деятельности / Н. В. Андреевская. – М., 1971. – 19 с.
9. Артемов В. А. Психология обучения иностранным языкам : учеб. пособие / В. А. Артемов. – М. : Просвещение, 1969. – 279 с.
10. Арцишевський Р. А. Курс «Людина і суспільство». Методика викладання : метод. посіб. для вчителів / Р. А. Арцишевський. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 256 с.
11. Арцишевський Р. А. Людина і суспільство / Р. А. Арцишевський. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 253 с.
12. Арцишевський Р. А. Світ і людина / Р. А. Арцишевський. – К. : Освіта, 1992. – 207 с.
13. Асмолов А. Г. Психология личности: принципы общепсихологического анализа / А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2002. – 416 с.
14. Бабанский Ю. К. Оптимизация педагогического процесса. В вопросах и ответах / Ю. К. Бабанский, М.М. Поташник. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Рад. школа, 1983. – 287 с.
15. Бахтин М. М. Собрание сочинений. Т. 5. Работы 1940-нач.1960 гг. / М. М. Бахтин. – М. : Русское слово, 1997. – 732 с.
16. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 324 с.

17. Безрукова В. С. Педагогика. Проективная педагогика : учебное пособие для инженерно-педагогических и индустриально-педагогических техникумов / В. С. Безрукова. – Екатеринбург : Деловая книга, 1996. – 334 с.
18. Беляев Б. В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам / Б. В. Беляев. – М. : Просвещение, 1965. – 227 с.
19. Березюк О. С. Моделювання педагогічних ситуацій як засіб підготовки майбутнього вчителя до спілкування з учнями : монографія / О. С. Березюк. – Житомир, 2003. – 174 с.
20. Бестужев-Лада И. В. Методика долгосрочного упреждающего анализа данных в технологическом прогнозировании / И. В. Бестужев-Лада // Социологические исследования. – 2000. – № 1. – С. 37.
21. Бех П. О. Концепція викладання іноземних мов в Україні / П. О. Бех, Л. В. Биркун // Іноземні мови. – 1996. – № 2. – С. 13–20.
22. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності / І. Д. Бех. – [Наукове видання]. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
23. Бехтерев В. М. Внушение и его роль в общественной жизни / В. М. Бехтерев. – СПб. : Питер, 2001. – 256 с.
24. Бехтерев В. М. Избранные произведения / В. М. Бехтерев. – М., 1954. – 527 с.
25. Бібік Н. Компетентнісний підхід у презентації освітніх результатів / Н. Бібік // Школа першого ступеня: теорія і практика : зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 10. – 196 с.
26. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей : учеб. пособие для студ. вузов / Д. Б. Богоявленская. – М. : Академия, 2002. – 318 с.
27. Богуш А. М. Мовленнєвий розвиток дітей: сутність та шляхи реалізації / А. М. Богуш // Дошкільне виховання, 1999. – № 6. – С. 3–5.
28. Бодалев А. А. Восприятие и понимание человека человеком / А. А. Бодалев. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 200 с.
29. Бодалев А. А. Психология массовой коммуникации / А. А. Бодалев, А. А. Деркач, Л. Г. Лаптев. – М., 2008. – 254 с.
30. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте : психологическое исследование / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
31. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1978. – № 4. – С. 25–39.

32. Божович Л. И. Психологическое развитие школьника и его воспитание / Л. И. Божович, Л. С. Славина. – М. : Знание, 1976. – 96 с.
33. Божович Е. Д. Учителю о языковой компетенции школьника / Е. Д. Божович. – Воронеж : МОДЕК, 2002. – С. 4.
34. Большой энциклопедический словарь. В 2 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – М. : Советская энциклопедия, 1991. – Т. 1. – 863 с.
35. Борбич Н. В. Проблема соціальної компетентності в науковій літературі // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Випуск 17. – Луцьк, 2011. – С. 115–120., с. 116–117] 007. – 208 с.
36. Бондар С. П. Компетентність особистості – стратегічна мета дванадцятирічної середньої школи / С. П. Бондар // Зб. наук. ст. НПУ ім. М. П. Драгоманова : наук. зап. / укл. П. В. Дмитренко, Л. Л. Макаренко. – К. : НПУ, 2001. – Вип. 46. – 226 с.
37. Бондар С. П. Компетентність особистості – інтегрований компонент навчальних досягнень учнів / С. П. Бондар // Біологія і хімія в школі. – 2003. – № 2. – С. 8–9.
38. Бондар С. П. Термінологічний аналіз понять «компетенція» і «компетентність» у педагогіці: сутність та структура / С. П. Бондар // Освіта і управління. – 2007. – Т. 10. – № 2. – С. 93–99.
39. Борисов П. П. Компетентно-деятельностный подход и модернизация содержания общего образования / П. П. Борисов // Стандарты и мониторинг в образовании. – 2003. – № 1. – С. 21–26.
40. Бородюк Н. Держава і освіта: визначено перспективи / Н. Бородюк // Урядовий кур'єр. – 1999. – 21 квітня. – № 73. – С. 6.
41. Брудный А. А. О проблеме коммуникации / А. А. Брудный // Методологические проблемы социальной психологии. – М., 1975. – С. 165–182.
42. Буева Л. П. Личность и среда /ребенок в системе коллективных отношений / Л. П. Буева. – М., 1972. – 64 с.
43. Буева Л. П. Социальная среда и сознание личности / Л. П. Буева. – М. : МГУ, 1968. – 180 с.
44. Буева Л. П. Человек: деятельность и общение / Л. П. Буева. – М. : Мысль, 1978. – 216 с.
45. Васильева М. М. Пособие по развитию навыков устной речи / М. М. Васильева, И. Л. Бун и др. – М. : Изд-во МГУ, 1961. – 131 с.
46. Василенко М. Граючись – виграємо (Використання гри як основного методу навчання іншомовного спілкування на початковому етапі / М. Василенко, В. Щиголь // Іноземні мови в навчальних

- зкладах : наук.-метод. журнал. – К. : Педагогічна преса, 2003. – № 1. – С. 104–106.
47. Введение в практическую социальную психологию / под ред. Ю. М. Жукова, Л. А. Петровской, О. В. Соловьевой. – 2-е изд., испр. – М. : Смысл, 1996. – 373 с.
  48. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
  49. Вербицкий А. А. Деловая игра как метод активного обучения / А. А. Вербицкий // Современная высшая школа. – 1982. – № 3/39. – С. 129–142.
  50. Вербицкий А. А. Человек в контексте речи: формы и методы активного обучения / А. А. Вербицкий. – М. : Знание, 1990. – 63 с.
  51. Верещагин Е. М. Лингвострановедческая теория слова / Е. М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М. : Рус. язык, 1980. – 320 с.
  52. Взаимосвязанное обучение видам речевой деятельности в практике преподавания русского языка как иностранного / под ред. Р. П. Немановой [и др.]. – М., 1989. – 95 с.
  53. Вишневський О. І. Діяльність учнів на уроці іноземної мови / О. І. Вишневський. – К. : Рад. школа, 1989. – 223 с.
  54. Вишневський О. І. Довідник вчителя іноземної мови / О. І. Вишневський. – К. : Рад. школа, 1982. – 152 с.
  55. Возрастная и педагогическая психология : учеб. пособие для студентов пединститутов / под ред. А. В. Петровского. – М. : Просвещение, 1973. – 286 с.
  56. Волкова Н. Н. Стандарты профессиональной компетентности / Н. Н. Волкова, А. В. Муллин, Л. Б. Волошко // Стандарты и качество. – 2008. – № 3. – С. 46–48.
  57. Волкова Н. П. Педагогіка : навч. посіб. / Наталія Павлівна Волкова. – 3-тє вид. – С. 34–67.
  58. Выготский Л. С. Детская психология / Л.С. Выготский // Собр. соч. В 6 т. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – 433 с.
  59. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования / Л. С. Выготский. – М. : АПН РСФСР, 1956. – 519 с.
  60. Выготский Л. С. История развития высших психических функций / Л. С. Выготский // Собрание сочинений. В 6 т. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 3. – С. 5–328.
  61. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский // Собрание сочинений. В 6 т. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 6–361.

62. Выготский Л. С. Орудие и знак в развитии ребенка / Л. С. Выготский // Собрание сочинений. В 6 т. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 6. – С. 5–90.
63. Выготский Л. С. Вопросы детской психологии / Л. С. Выготский. – СПб. : Союз, 1997. – 224 с.
64. Гаврищак Г. Р. Компетентність та ключові компетенції викладача ВНЗ / Г. Р. Гаврищак. – Матеріали регіонального науково-практичного семінару «Професійні компетенції та компетентності вчителя», 28–29 листопада 2006 р. – Тернопіль : Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2006 – С. 31–32.
65. Гаврилук О. Нові технології навчання – ефективний шлях забезпечення високої кваліфікації спеціалістів / О. Гаврилук // Рідна школа. – 1998. – № 6. – С. 68–71.
66. Галузинський В. М. Педагогіка: теорія та історія / В. М. Галузинський, М. Б. Євтух. – К. : Вища школа, 1995. – 237 с.
67. Гальперин П. Я. Психология : 4 лекции / П. Я. Гальперин. – М. : Книж. дом «Университет» : Юрайт, 2000. – 112 с.
68. Гарет Робертс. Рекрутмент и отбор. Подход, основанный на компетенциях / Робертс Гарет ; пер. Л. Зайко. – М. : НИРРО, 2005. – 288 с.
69. Гелен А. О систематике антропологий / А. Гелен // Проблема человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1988. – С. 152–201.
70. Гершунский Б. С. Дидактическая прогностика / Б. С. Гершунский. – К. : Вища школа, 1979. – 240 с.
71. Гойхман О. Я. Речевая коммуникация / О. Я. Гойхман, Т. М. Надеина. – М. : Инфра, 2007. – 272 с.
72. Гончаренко С. У. Методологический уровень практических задач педагогики / С. У. Гончаренко // Философская и социологическая мысль. – 1989. – С. 3–11.
73. Гордон Т. Обучение родителей. Проверенный путь вырастить ответственных детей / Томас Гордон ; пер. И.Иваненко. – Нью-Йорк, 1975. – 234 с.
74. Гранюк Л. О. Розвиток діалогічності як важлива детермінанта професіоналізму співробітництва / Л. О. Гранюк // Діалог культур і духовний розвиток людини : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (24–25 січня 1995 р.). – К., 1995. – С. 17–19.

75. Гриньова В.М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя (теоретичні та методичні аспекти) / В.М. Гриньова. – Х. : Основа, 1998. – 300 с.
76. Голубь Л. А. Формирование исследовательской компетентности педагога в системе дополнительного образования : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования / Лилия Анатольевна Голубь. – Ижевск, 2006. – С. 10.
77. Гузеев В. В. Лекции по педагогической технологии / В. В. Гузеев. – М. : Знание, 1992. – 60 с.
78. Гузеев В. В. От методик – к образовательной технологии / В. В. Гузеев // Народное образование. – 1998. – № 7. – С. 84–91.
79. Гурвич П. Б. Теория и практика эксперимента в методике преподавания иностранных языков / П. Б. Гурвич. – Владимир : Владимирск. гос. пед. Ин-т, 1980. – 104 с.
80. Гуревич К. М. Умственное развитие школьников: критерии и нормативы / К. М. Гуревич, Е. И. Горбачева. – М. : Знание, 1992. – 80 с.
81. Гуревич Р. С. Інформаційно-телекомунікаційні технології в навчальному процесі та наукових дослідженнях : навч. посібник / Р. С. Гуревич, М. Ю. Кадемія. – К. ; Вінниця : ТОВ «Планер», 2005. – 36 с.
82. Гушлєвська І. Поняття компетентності у вітчизняній та зарубіжній педагогіці / І. Гушлєвська // Шлях освіти. – 2004. – № 3. – С. 22–24.
83. Давыдов В. В. Концепция учебной деятельности школьника / В. В. Давыдов, А. К. Маркова // Вопросы психологии. – 1981. – № 6. – С. 13–26.
84. Деркач А. А. Акмеология : учеб. пособие / А. А. Деркач, В. Г. Зазыкин. – Спб. : Издательский дом «Питер», 2003. – 253 с. – С. 34–57.
85. Добрович А. Б. Общение: наука и искусство / А. Б. Добрович – М. : Просвещение, 1996. – 256 с.
86. Докторович М. О. Формування соціальної компетентності старшого підлітка з неповної сім'ї : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 – соціальна педагогіка / Марина Олександрівна Докторович. – Київ, 223 с.

87. Дурманенко Є. А. Попередження міжособистісних конфліктів у педагогічному середовищі / Є. А. Дурманенко // Гуманітарні науки. – 2002. – № 2. – С. 144–151.
88. Дьяченко В. К. Сотрудничество в обучении / В. К. Дьяченко. – М. : Просвещение, 1991. – С. 17.
89. Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремінь. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с. – С. 677–678.
90. Емельянов Ю. Н. Обучение общению в учебно – тренировочной группе / Ю. Н. Емельянов // Психологический журнал. – 1987. – № 2. – С. 81–87.
91. Єгупенко В. В. Формування психологічної компетентності як елемент криміналістичної підготовки слідчих / В. В. Єгупенко // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 237–241.
92. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации / Н. И. Жинкин. – М. : Наука, 1982. – 150 с.
93. Життєва компетентність особистості : наук.-метод. посібник / за ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова [та ін.]. – К. : Богдана, 2003. – 520 с.
94. Жуков Ю. М. Диагностика и развитие компетентности в общении / Ю. М. Жуков, Л. А. Петровская, П. В. Растенников. – М., 1990. – 104 с.
95. Заброцький М. М., Максименко С. Д. Комунікативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування / М. М.Заброцький, С. Д. Максименко. – Київ-Житомир : Волинь, 2000. – 32 с.
96. Закон України «Про освіту». – К. : Генеза, 2006. – 36 с.
97. Захарова И. Г. Информационные технологии в образовании : учеб. пособие для вузов / И. Г. Захарова. – [2-е изд., стер.]. – М. : Академия, 2005. – 187 с.
98. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / И. А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 8.
99. Зимняя И. А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке / И. А. Зимняя. – М. : Просвещение, 1985. – 160 с.
100. Зимняя И. А. Психология обучения иностранным языкам в школе / И. А. Зимняя. – М. : Просвещение, 1991. – 220 с.
101. Зимняя И. А. Психология обучения неродному языку / И. А. Зимняя. – М. : Рус. язык, 1989. – 221 с.

102. Зимняя И. А. Психология оптимизации обучения иностранным языкам в школе / И. А. Зимняя // Иностранные языки в школе. – 1986. – № 4. – С. 3–7.
103. Зимняя И. А. Психологический анализ урока иностранного языка / И. А. Зимняя, Е. С. Ильинская // Иностранные языки в школе. – 1984. – № 3. – С. 18–28.
104. Зимняя И. А. Педагогическое общение как решение коммуникативных задач / И. А. Зимняя, В. А. Малахова, Т. С. Путиловская // Психолого-педагогические проблемы взаимодействия учителя и учащихся : сб. / ред. А. А. Бодалев, В. Я. Ляудис. – М. : НИИ общей педагогики АПН СССР, 1980. – С. 87–110 .
105. Зеер Э. Ф. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования / Э. Ф. Зеер // Высшее образование. – 2005. – № 4. – С. 23–30.
106. Зязюн І. А. Педагогічна майстерність: мистецтво навчальної і виховної дії / І. А. Зязюн // Гуманітарні науки. – 2002. – № 1. – С. 6–14.
107. Иванова Л. П. Методы лингвистических исследований / Л. П. Иванова. – К. : ИСДО, 1995. – 88 с.
108. Ильин В. С. Формирование личности школьника / целостный процесс / В. С. Ильин. – М. : Педагогика, 1984. – 144 с.
109. Ильинская Е. С. Психологические особенности деятельности учителя иностранного языка / Е. С. Ильинская // Основы педагогической психологии : учеб. пособие. – М. : МГПИИЯ им. М. Торгеза, 1980. – С. 127–138.
110. Калашникова Л. М. Оволодіння викладачами вищих навчальних закладів комунікативними вміннями / Л. М. Калашникова, К. М. Лесик // Педагогічна підготовка викладачів вищих навчальних закладів : матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. – Х. : Основа, 2002. – С. 76–81.
111. Калінін В. О. Формування професійної компетентності майбутнього вчителя засобами діалогу культур / В. О. Калінін // Наукова школа: центр професійної підготовки педагогічних кадрів : наук. зб. / за ред. О. А. Дубасенюк. – 2-ге вид., доп. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. – С. 296–311.
112. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении / В. А. Кан-Калик. – М. : Просвещение, 1987. – 190 с.

113. Кан-Калик В. А. Педагогическое общение как предмет теоретического и прикладного исследования / В. А. Кан-Калик, Г. А. Ковалев // Вопросы психологии. – 1985. – № 4. – С. 9–16.
114. Карнеги Д. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей / Д. Карнеги. – К. : Наукова думка, 1990. – 224 с.
115. Каспарова М. Г. О некоторых компонентах иноязычных способностей и их развитие у школьников / М. Г. Каспарова // Иностранные языки в школе. – 1986. – № 5. – С. 25–29.
116. Кашкин В. Б. Введение в теорию коммуникации : учеб. пособие / В. Б. Кашкин. – Воронеж : ВГТУ, 2000. – 175 с.
117. Кепша Я. Проблеми конструктивно-технічної компетентності та розробка підходу до її вивчення в позашкільних закладах / Я. Кепша // Молодь і ринок. – 2008. – № 2 (37). – С. 111–116.
118. Киричук О. В. Формування в учнів активної життєвої позиції / О. В. Киричук. – К. : Рад. школа, 1983. – 136 с.
119. Китайгородская Г. А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам / Г. А. Китайгородская. – М. : МГУ, 1986. – 100 с.
120. Китайгородская Г. А. Методические основы интенсивного обучения иностранным языкам / Г. А. Китайгородская. – М. : МГУ, 1986. – 176 с.
121. Клычникова З. И. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке / З. И. Клычникова. – М. : Просвещение, 1983. – 197 с.
122. Клюев Е. В. Речевая коммуникация / Е. В. Клюев. – М. : Приор, 1998. – 224 с.
123. Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельности / В. И. Ковалев. – М. : Наука, 1988. – 192 с.
124. Коллектив. Личность. Общение : словарь социально-психологических понятий / под ред. Е. С. Кузьмина, В. Е. Семенова. – Л. : Лениздат, 1987. – 144 с.
125. Коломинский Я. Л. Человек: психология: книга для учащихся / Я. Л. Коломинский. – 3-е изд., перераб. и доп. – Минск, 1998. – 286 с.
126. Колтунова М. В. Язык и деловое общение. Нормы. Риторика. Этикет : учеб. пособие для вузов / М. В. Колтунова. – М. : Экономика, 2002. – 288 с.
127. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики : [монографія] / Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Локшина, О. В. Овча-

- рук, Л. І. Паращенко, О. І. Пометун, О. Я. Савченко та ін.; під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К.І.С., 2004. – 112 с.
128. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К.І.С., 2004. – 112 с.
129. Комунікативні методи та матеріали для викладання англійської мови / перекл. та адаптація Л. В. Биркун. – Oxford : Oxford University Press, 1998. – 48 с.
130. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) // Інформ. збірник Міносвіти і науки України. – 2002. – № 2. – С. 3–22.
131. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 336 с.
132. Кон И. С. Психология старшеклассника: пособие для учителей / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1982. – 192 с.
133. Кон И. С. Какими они себя видят / И. С. Кон. – М. : Знание, 1975. – 96 с.
134. Кондрашова Л. В. Системный подход к организации научной работы специалистов в условиях высшей школы / Л. В. Кондрашова // Педагогика высшей и средней школы : сб. науч. работ / [гл. ред. В. К. Буряк]. – Кривой Рог : КДГУ, 2003. – Вып. 5. – С. 5–11.
135. Кононко О. Л. Стратегічна мета виховання – життєва компетентність дитини / О. Л. Кононко // Дошкільне виховання. – 1999. – № 5. – С. 3–6.
136. Конфликтология : учеб. для студ. вузов / под ред. А. С. Кармина. – 2-е изд., исправл. – СПб. : Лань, 2000. – 448 с.
137. Комплекс нормативних документів для розроблення складових системи галузевих стандартів вищої освіти / За заг. ред. В. Д. Шинкарука; укладачі: Я. Я. Болюбаш, К. М. Левківський, В. Л. Гуло, Л. О. Котоловець, Н. І. Тимошенко. – К. : МОН України, ІТІЗО, 2008. – С. 8–12.
138. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего / М. Коул. – М. : Институт психологии РАН, 1997. – 334 с.
139. Краевский В. В. Предметное и общепредметное в образовательных стандартах / В. В. Краевский, А. В. Хуторской // Педагогика. – 2003. – № 2. – С. 3–10.
140. Ксенофонтова А. Н. Теоретические основы педагогического конструирования речевой деятельности / А. Н. Ксенофонтова // Вестник ОГУ. – 2002. – № 8. – С. 4–9.

141. Кузьмина Н. В. Акмеологическая теория повышения качества подготовки специалистов образования / Н. В. Кузьмина. – М., 2001. – 119 с.
142. Кузьмина Н. В. Педагогическое мастерство учителя как фактор развития способностей учащихся / Н. В. Кузьмина // Вопросы психологии. – 1984. – № 1. – С. 23–28.
143. Куницына В. Н. Межличностное общение : учебник для вузов / В. Н. Куницына, Н. В. Казарина. – СПб. : Питер, 2001. – 544 с.
144. Куракин А. Т. Учебно-воспитательный коллектив как объект педагогической диагностики / А. Т. Куракин, Л. И. Новикова. – К. : Рад. шк., 1976. – 204 с.
145. Кучер О. А. До проблеми формування громадянської компетентності випускників загальноосвітньої школи / О. А. Кучер // Матеріали Першої міжнародної соціально-педагогічної конференції, м. Луцьк, 26–27 квітня 2006 р. – Луцьк, 2006. – С. 235–237.
146. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н. М. Лавриченко. – Київ : ВіРА ІНСАЙТ, 2000. – 444 с.
147. Леонтович А. Учебно-исследовательская деятельность школьников как модель педагогической технологии / А. Леонтович // Народное образование. – 1999. – № 10. – С. 152–158.
148. Леонтьев А. А. Педагогическое общение. Новое в жизни, науке, технике / А. А. Леонтьев // Педагогика и психология. – 1979. – № 1. – 48 с.
149. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – Тарту : ТГУ, 1974. – 219 с.
150. Леонтьев А. А. Речь и общение / А. А. Леонтьев // Иностранные языки в школе. – 1974. – № 6. – С. 80–84.
151. Леонтьев А. А. Язык, речь и речевая деятельность / А. А. Леонтьев. – М. : Просвещение, 1969. – 214 с.
152. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
153. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения / И. Я. Лернер. – М. : Педагогика, 1981. – 188 с.
154. Лизанчук В. В. Громадянином бути зобов'язаний / В. В. Лизанчук. – К. : Знання, 1989. – 48 с.
155. Лисовский В. Т. О чем спорят старшеклассники / В. Т. Лисовский. – М. : Педагогика, 1990. – 189 с.
156. Лобашов В. Д. Педагогические технологии. Право на эксперименты : методические вопросы тестирования как вида контроля учеб-

- ного процесса / В. Д. Лобашов, С. М. Лаврушина // Педагогические технологии. – 1999. – № 5. – С. 160–170.
157. Лозанов Г. Суггестология / Г. Лозанов ; [пер. с болгарского И. Поповой] // Методика преподавания иностранных языков за рубежом. – М. : Прогресс, 1976. – Вып. II. – С. 195–225.
158. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1985. – 343 с.
159. Ломов Б. Ф. Общение и социальная регуляция поведения индивида: психологические проблемы социальной регуляции поведения / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1976. – С. 64–65.
160. Ломов Б. Ф. Проблема общения в психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1981. – С. 3–12.
161. Ломов Б. Ф. Системный подход и проблема детерминизма в психологии / Б. Ф. Ломов // Психологический журнал. – 1989. – № 4. – С. 19–33.
162. Ляудис В. Я. Память в процессе развития / В. Я. Ляудис. – М. : МГУ, 1976. – 255 с.
163. Макаренко А. С. Педагогические сочинения. В 8 т. / А. С. Макаренко ; [редкол. М.И. Кондаков и др.]. – М. : Педагогика, 1985. – Т. 5. – 1985. – 339 с.
164. Мальковская Т. Н. Социальная активность старшеклассников / Т. Н. Мальковская. – М. : Педагогика, 1988. – 141 с.
165. Маркова А. К. Психологические особенности индивидуального стиля деятельности учителя / А. К. Маркова, А. Я. Никонова // Вопросы психологии. – 1987. – № 5. – С.45.
166. Маркова А. К. Психология усвоения языка как средства общения / А. К. Маркова. – М. : Педагогика, 1974. – 254 [5] с.
167. Матюшкин А. М. Концепция творческой одаренности / А. М. Матюшкин // Вопросы психологии. – 1989. – № 6. – С. 74–81.
168. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В. С. Мерлин. – М. : Педагогика, 1986. – 253 с.
169. Методика интенсивного обучения иностранным языкам / под ред. В. А. Бухбиндера, Г. А. Китайгородской. – К. : Вища школа, 1988. – 343 с.
170. Методика преподавания иностранных языков за рубежом : сборник статей / пер. с англ., фр. и нем. ; сост. М. М. Васильева, Е. В. Синявская. – М. : Прогресс, 1967. – 464 с.
171. Миллз Роджер. Компетенции : справочник / Миллз Роджер ; пер. с англ. Т. Пташная. – М. : НИРРО, 2004. – 125 с.

172. Митина Л. М. Учитель как личность и профессионал / Л. М. Митина. – М. : Просвещение, 1994. – 98 с.
173. Мошинская Л. Р. Вероятностное прогнозирование в речевой деятельности (возрастная динамика) : автореф. дисс. на соискание уч. ст. канд. психол. наук / Л. Р. Мошинская. – М., 1981. – 19 с.
174. Мудрик А. В. Общение как предмет педагогического исследования. Проблемы общения и воспитания / А. В. Мудрик. – Тарту, 1974. – Т. 1. – С. 36–59.
175. Мудрик А. В. Общение как фактор воспитания школьника / А. В. Мудрик. – М. : Педагогика, 1984. – 112 с.
176. Мудрик А. В. О воспитании старшеклассников: книга для классных руководителей / А.В. Мудрик. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Просвещение, 1981. – 175 с.
177. Мудрик А. В. Время поисков и решений, или старшеклассникам о них самих / А. В. Мудрик. – М. : Просвещение, 1990. – 189 с.
178. Мясищев В. Н. Психология отношений: избр. психол. труды / В. Н. Мясищев. – М. : Институт практической психологии, 1995. – 356 с.
179. Нагач М. В. Підготовка майбутніх учителів у школах професійного розвитку в США: автореф.дис.канд.пед.наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». – К., 2008. – 21 с.
180. Новиков А. Содержание текста и его основные единицы. Фонетика и психология речи / А. Новиков, Г. Чистякова ; [ред. Г.М. Вишневская]. – Иваново : ИГУ, 1980. – 308 с.
181. Ніколаєнко С. Якість вищої освіти в Україні : погляду майбутнє / С. Ніколаєнко // Вища школа. – 2006. – № 2. – С. 3–23.
182. Общая методика обучения иностранным языкам: хрестоматия / сост. А. А. Леонтьев. – М. : Рус. язык, 1991. – 360 с.
183. Общение и формирование личности школьника. Опыт экспериментального психологического исследования / под ред. А. А. Бодалева, Р. Л. Кричевского. – М. : Педагогика, 1987. – 152 с.
184. Овчарук О. В. Компетентнісний підхід до формування змісту середньої освіти: досвід зарубіжних країн / О. В. Овчарук // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи (Бібліотека з освітньої політики). – К. : К.І.С., 2004. – С. 5–15.
185. Остапенко А. А. Концентрированное обучение модели образовательной технологии / Остапенко А. А. // Школьные технологии. – 1999. – № 5. – С. 116–154.

186. Павлютенков Є. М. Орієнтуватися на життєву компетентність людини. Школа життєтворчості особистості : наук.-метод. зб. / Є. М. Павлютенков ; [ред. кол. В. М. Доній, Г. М. Несен, І. Г. Єрмаков та ін.]. – К. : ІСДО, 1995. – 480 с.
187. Пассов Е. И. Коммуникативное иноязычное образование / Е. И. Пассов. – Липецк : ЛГПИ, 1998. – 159 с.
188. Пассов Е. И. Методическое мастерство учителя иностранного языка / Е. И. Пассов // Иностранные языки в школе. – 1984. – № 6. – С. 24–29.
189. Пассов Е. И. Основы методики обучения иностранным языкам / Е. И. Пассов. – М. : Рус. язык, 1977. – 216 с.
190. Пассов Е. И. Урок иностранного языка в средней школе / Е. И. Пассов. – 2-е изд., дораб. – М. : Просвещение, 1988. – 223 с.
191. Пассов Е. И. Беседы об уроке иностранного языка / Е. И. Пассов, Т. И. Колова, Т. А. Волкова и др. – Л. : Просвещение, 1971. – 147 с.
192. Педагогічні соціалізації: європейські обриси. – К. : ВІРА ІНСАЙТ, 2000. – 444 с.
193. Педагогика: Большая современная энциклопедия / сост. Е. С. Рацаевич. – Мн. : Современное слово, 2005. – 720 с.
194. Перспективні педагогічні технології в шкільній освіті : навч. посібник / за заг. ред. С. П. Бондар. – Рівне : Тетіс, 2003. – 200 с.
195. Перспективні освітні технології : наук.-метод. посібник / за ред. Г. С. Сазоненко. – К., 2000. – 560 с.
196. Пестерева Ю. В. Компетентностный подход в современном образовании / Ю. В. Пестерева // Наука. Образование. Молодежь : материалы 2-ой научной конференции молодых ученых АГУ, 10–11 февраля 2005 г. – М., 2005. – С. 196–201.
197. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М. : МГУ, 1989. – 216 с.
198. Петровский А. В. Популярныe беседы о психологии / А. В. Петровский. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Педагогика, 1983. – 225 с.
199. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив / А. В. Петровский. – М. : Политиздат, 1982. – 255 с.
200. Петрушин С. В. Игротека для взрослых (200 упражнений СПТ) : методические рекомендации / С. В. Петрушин. – Москва–Казань : НМЦ, 1989. – 70 с.
201. Підласий І. Педагогічні інновації: освіта ХХІ століття / І. Підласий // Рідна школа. – 1999. – № 2. – С. 3–17.

202. Педагогічна майстерність : підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос [та ін.]. – К. : Вища школа, 1997. – 349 с.
203. Повар І. П. Про комунікативні конфліктогени в педагогічному процесі / І. П. Повар // Молодь і ринок. – 2008. – № 2 (37). – С. 138–140.
204. Повар І. П. Соціально-педагогічні аспекти формування конфліктологічної компетентності сучасного фахівця // Матеріали Першої міжнародної соціально-педагогічної конференції, м. Луцьк, 26–27 квітня 2006 р. – Луцьк, 2006. – С. 57–61.
205. Пономарев Я. А. Психология творчества и педагогика / Я. А. Пономарев. – М. : Педагогика, 1976. – 280 с.
206. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки / О. І. Пометун // Вісник програм шкільних обмінів. – 2005. – № 23. – С. 20.
207. Почепцов Г. Г. Коммуникативные аспекты семантики / Г. Г. Почепцов. – К. : Высшая школа. 1987. – 129 с.
208. Проблемы методологии, педагогики и методики исследования / под ред. М. А. Данилова, А. И. Болдырева. – М. : Педагогика, 1971. – 190 с.
209. Програма Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» від 4 лютого 2005 р. // Юридичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 3.
210. Психолого-педагогические проблемы деятельности и общения школьников по месту жительства / отв. ред. А.С. Кондратьева. – М. : АПН СССР, 1985. – 104 с.
211. Психология и педагогика : учебное пособие / под ред. А. А. Бодалева, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева, В. А. Сластенина. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 585 с.
212. Психология и педагогика : сб. статей / отв. ред. В. Н. Мясищев. – Л. : ЛГУ, 1957. – 192 с.
213. Психология восприятия / отв. ред. Б. Ф. Ломов [и др.]. – М. : Наука, 1989. – 194 с.
214. Психология развивающейся личности / под ред. А. В. Петровского. – М. : Педагогика, 1987. – 240 с.
215. Психология формирования и развития личности. – М. : Наука, 1981. – 368 с.
216. Путиловская Т. С. Возрастные особенности решения коммуникативных задач в педагогическом общении : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук / Т. С. Путиловская. – М., 1983. – 21с.

217. Равен Джон. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Джон Равен ; [пер. с англ.]. – М. : Когито-Центр, 2002. – 396 с.
218. Равен Джон. Педагогическое тестирование: Проблемы, заблуждения, перспективы / Джон Равен ; [пер. с англ.]. – М. : Когито Центр, 1999. – 144 с.
219. Растенников А. В. Рефлексивное развитие компетентностей в совместном творчестве / А. В. Растенников, С. Ю. Степаньев, Д. В. Ушаков. – М., 2002. – 176 с.
220. Рачева С. С. Развитие социальной компетентности студентов на основе проектного обучения в вузе : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.08 – теория и методика профессионального образования/ Светлана Сергеевна Рачева. – Спб., 2003. – 191 с.
221. Ромашина С. Я. Дидактическое коммуникативное воздействие учителя – форма управления учебной деятельностью класса / С. Я. Ромашина. – Барнаул, 2000. – 237 с.
222. Руткевич М. Н. Общественные потребности, система образования, молодежь / М. Н. Руткевич, Л. Я. Рубина. – М. : Политиздат, 1988. – 224 с.
223. Рябова Т. В. Механизм порождения речи по данным афазиологии / Т. В. Рябова // Вопросы порождения речи и обучения языку. – М., 1967. – С. 70–95.
224. Савченко О. Я. Інтегровані уроки [Текст] / О. Я. Савченко // Савченко О. Я. Сучасний урок у початкових класах. – К., 1997. – С. 87–99.
225. Савченко О. В. Динаміка трансформації семантичного простору наукової термінології у процесі професійної підготовки студентів / О. В. Савченко // Проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2004. – Т. 6, вип. 7. – С. 263–273.
226. Сазоненко Г. Проективна педагогіка: з досвіду проектування навчальних технологій / Г. Сазоненко // Рідна школа. – 1999. – № 4. – С. 41–45.
227. Семенова Н. І. Сутність і структура соціальної компетентності старших дошкільників / Н. І. Семенова // Матеріали Першої міжнародної соціально-педагогічної конференції, м. Луцьк, 26–27 квітня 2006 р. – Луцьк, 2006. – С. 112–119.
228. Семенов В. Д. Взаимодействие школы и социальной среды: опыт исследования / В. Д. Семенов. – М. : Педагогика, 1986. – 112 с.

229. Семиченко В. А. Психология общения / В. А. Семиченко. – К. : Центр «Магистр–S», 1997. – 152 с.
230. Сисоєва С. О. Технології педагогічної творчості в системі освітніх технологій / С. О. Сисоєва // Освітні технології в школі та вузі (До 210-річчя заснування м. Миколаєва) : матеріали наук.-практ. конф., 23–25 вересня 1997 р. – К. : ІЗМН, 1998. – С. 287–293.
231. Сисоєва С. О. Педагогічна творчість: розв’язування творчих фахових задач засобами інформаційних технологій : навч.-метод. посібник / С. О. Сисоєва, О. Г. Смілянець. – Вінниця, 2006. – 180 с.
232. Ситуаційна методика навчання: теорія і практика. – К. : Центр інновацій та розвитку, 2001. – С. 8–10.
233. Склонности и способности: комплексные исследования / под ред. Э. А. Голубевой. – М. : Педагогика, 1989. – 200 с.
234. Скучинська Л. С. Навчально-мовленнєва ситуація як засіб формування комунікативної компетенції студентів технічних вузів в процесі вивчення іноземної мови / Л. С. Скучинська // Матеріали Першої міжнародної соціально-педагогічної конференції, м. Луцьк, 26–27 квітня 2006 р. – Луцьк, 2006. – С. 50–57.
235. Слостенин В. А. Теория и практика высшего педагогического образования / В. А. Слостенин. – М. : МГПИ, 1987. – 142 с.
236. Словник іншомовних слів / за ред. Є. Дубовенко, Ф. Ткаченко. – К., 1955. – 829 с.
237. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1985. – 966 с.
238. Совет Европы // Ключевые компетенции для Европы : симпозиум, Берн, Швейцария, 27–30 марта 1996. – Дос. DECS (ES) Sec (96) 43.
239. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – 2-е изд. – М. : Энциклопедия, 1982. – 1321 с.
240. Сорокіна Г. Інформаційно-навчальний комплекс як умова формування функціональної компетентності / Г. Сорокіна // Імідж сучасного педагога / Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка; Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені М.В. Остроградського. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2008. – № 7/8. – С. 89–92.
241. Сорокин Ю. А. Теоретические и прикладные проблемы речевого общения / Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов, А. М. Шахнарович. – М. : Наука, 1979. – 327 с.
242. Сорокин Ю. А. Психолингвистические аспекты изучения текста / Ю. А. Сорокин. – М. : Наука, 1985. – 168 с.

243. Сохань Л. В. Время Нового Мира и человек / Л. В. Сохань, И. Г. Сохань. – К., 2001. – 131 с.
244. Старченко Т. Е. Молодежь: вехи социальной зрелости: философско-социологический анализ / Т. Е. Старченко, И. О. Пустельник, Н. И. Черныш. – Л. : Вища школа, 1988. – 263 с.
245. Стилистика текстов в коммуникативном аспекте : сб. науч. тр. – Пермь, 1987. – 295 с.
246. Столяренко Л. Д. Педагогика : учебное пособие / Л. Д. Столяренко. – Ростов-на-Дону, 2003. – 448 с.
247. Стратегія реформування освіти в Україні : рек. з освітньої політики. – К. : К.І.С., 2003. – 296 с.
248. Стратегия модернизации содержания общего образования : материалы для разработки документов по обновлению общего образования / под ред. А. А. Пинского. – М. : ООО «Мир книги», 2001. – С. 2–4.
249. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибр. тв. В 5 т. – К. : Рад. школа, 1979. – Т. 2. – С. 159–446.
250. Сухомлинський В. О. Хто сьогодні за партою? / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибр. тв. В 5 т. – К., 1980. – Т. 2. – С. 144–159.
251. Сухомлинський В. О. Педагогіка серця / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибр. тв. В 5 т. – К., 1980. – Т. 5. – С. 229–334.
252. Сучасні підходи щодо викладання іноземних мов : інформація з Ради Європи // Іноземні мови. – 2000. – № 1. – 2000. – С. 65–72.
253. Тарасов Е. Ф. Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации / Е. Ф. Тарасов. – М. : Наука, 1990. – 136 с.
254. Тарасов Е. Ф. Тенденции развития психолингвистики / Е. Ф. Тарасов. – М. : Наука, 1987. – 168 с.
255. Теоретико-методологические вопросы истории педагогики : сб. науч. тр. / [ред. кол.: Б. М. Бим-Бад, К. И. Салимова, В. И. Додонов]. – М. : АПН СССР, 1986. – 110 с.
256. Теоретическая и прикладная социальная психология / [рук. автор. кол. и отв. ред. А. К. Уледов]. – М. : Мысль, 1988. – 333 с.
257. Тимченко І. І. Формування комунікативної культури сучасної людини / І. І. Тимченко // Гуманізація навчально-виховного процесу : наук.-метод. зб. – Слов'янськ, 2000. – Вип. 9. – С. 260–269.

258. Тимченко И. И. Психолингвистические аспекты обучения: взаимодействие родного и иностранного языков в обучении / И. И. Тимченко // Матеріали ювілейної науково-практичної вузівської конференції. – Х. : Знання, 1998. – С. 39–40.
259. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
260. Тищенко С. П. Психологічна компетентність педагога як складова професійного руху / С. П. Тищенко // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 3–4. – С. 81–89.
261. Толкачева С. Д. Реконструкция речевого сообщения в различных условиях его передачи : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. Наук / С. Д. Толкачева. – М., 1977. – 19 с.
262. Трайнев В. А. Новые информационные коммуникационные технологии в образовании / В. А. Трайнев, В. Ю. Теплышев, И. В. Трайнев. – М. : Изд-во Дашков и Ко, 2009. – 320 с.
263. Трубачева С. До питання розвитку комунікативної компетентності учнів основної школи / С. Трубачева, Р. Осадчук // Освіта і управління. – 2005. – № 2. – С. 95–99.
264. Федотюк Т. І. Психологічні особливості становлення емпатії як елементу комунікативної здатності практичного психолога: автореф. дис. канд. психол. наук. / Т. І. Федотюк. – Київ, 1997. – 19 с.
265. Филонов Г. Н. Воспитание личности школьника / Г. Н. Филонов. – М. : Педагогика, 1985. – 223 с.
266. Философско-психологические проблемы развития образования / под ред. В. В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1981. – 176 с.
267. Формирование личности в переходный период: от подросткового к юношескому возрасту / под ред. И. В. Дубровиной. – М. : Педагогика, 1987. – 184 с.
268. Фрумкина Р. М. Психолингвистика / Р. М. Фрумкина. – М. : Академия, 2001. – 316 с.
269. Ханин Ю. Л. К вопросу об оценке коммуникативности личности. Общение как предмет теоретического и прикладного исследования / Ю. Л. Ханин. – Л., 1972. – С. 172.
270. Хом'як А. Комунікативна компетентність особистості: теоретичний аспект / А. Хом'як // Матеріали Першої міжнародної соціально-педагогічної конференції, м. Луцьк, 26–27 квітня 2006 р. – Луцьк, 2006. – С. 162–168.
271. Хом'як А. Особистісно-діяльнісний підхід як важлива умова формування комунікативної компетентності учнів у процесі вивчення

- англійської мови / А. Хом'як // Молодь і ринок. – 2008. – № 2 (37). – С. 129–134.
272. Хуторской А. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А. Хуторской // Народное образование. – 2003. – № 3. – С. 60–62.
273. Чошанов М. А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения: Методическое пособие.– М.: Народное образование, 1996.– 160с.
274. Чернилевский Д. В. Дидактические технологии в высшей школе : учебное пособие для вузов / Д. В. Чернилевский. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 437 с.
275. Шахнарович А. М. Психолингвистический анализ семантики и грамматики: на материале онтогенеза речи / А. М. Шахнарович, Н. М. Юрьева. – М. : Наука, 1990. – 165 с.
276. Шишов С. Понятие компетенции в контексте качества образования / С. Шишов // Стандарт и мониторинг в образовании. – 1999. – № 2. – С. 30.
277. Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков в школе. Общие вопросы методики / Л. В. Щерба. – 2-е изд. – М. : Высш.школа, 1974. – 112 с.
278. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – С. 339.
279. Щукина Г. И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе / Г. И. Щукина. – М. : Просвещение, 1975. – 160 с.
280. Юсупов И. М. Психология взаимопонимания / И. М. Юсупов. – Казань : тат. книж. изд-во, 1991. – 191, [1] с.
281. Brumfit Ch. J. Communicative Methodology in Language Teaching / Ch. J. Brumfit. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1990. – 166 p.
282. Byrne D. Communication Games. English Language Teaching Institute / D. Byrne // The British Council. – 1978. – May. – P. 8–11.
283. Canale M. Theoretical Bases of Communication Approaches to a Second Language Teaching and Testing / M. Canale, M. Swain // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1. – P. 1–47.
284. Gordon A. K. Games for Growth: Educational Games in the Classroom / A. K. Gordon. – California, 1970. – 152 p.
285. Jakobevits L. A. Foreign Language Learning / L.A. Jakobevits. – Rowley (Mass.) : Newbury House Publishers, 1971. – Second Printing. – 98 p.

286. Littlewood W. *Communicative Language Teaching* / W. Littlewood. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1991. – 108 p.
287. Lozanov G. *Suggestology and Suggestopedy. Theory and Practice* / G. Lozanov. – Sofia, 1978. – 65 p.
288. McClelland D. C. *Testing for Competence Rather Than for «Intelligence»* // *American Psychologist*, 1973. – Vol. 28, № 1. – P. 1–14, c. 7–8.
289. Rivers W. M. *The Psychologist and the Foreign Language Teacher* / W.M. Rivers. – Chicago ; London : The University of Chicago Press, 1969. – 388 p.
290. Rivers W. M. *A Practical Guide to the Teaching of English as a Second Foreign Language* / W. M. Rivers, M.S. Temperly. – New York : Oxford University Press, 1987. – 204 p.
291. Savignon S. J. *Communicative Competence: Theory and Classroom Practice : texts and Contexts in Second Language Learning* / S. J. Savignon. – Massachusetts, 1983. – 322 p.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

У монографії проаналізовано ступінь розробленості проблеми формування комунікативної культури студентів закладів вищої освіти в психолого-педагогічній літературі та навчально-виховній практиці й відповідно з'ясовано, що ця проблема є однією із пріоритетних у розвитку вищої освіти. Вивчення реального стану формування комунікативної культури майбутніх фахівців дало змогу дійти висновку щодо недостатнього використання її можливостей задля формування професіоналізму майбутніх фахівців. Так, наприклад, часто помилковим є ототожнення понять комунікативності особистості, комунікативної культури, комунікабельності й професійної компетентності майбутнього фахівця; декларування цілісної системної роботи з формування комунікативної культури майбутніх фахівців; відсутніми є модернізація змісту позааудиторних виховних, науково-пошукових і навчально-пізнавальних заходів та застосування інтерактивних методів у формуванні комунікативної культури студентів, що забезпечувало б активно-творчу діяльність майбутніх фахівців.

Комунікативну культуру розглянуто як один із важливих складників професійної культури майбутнього фахівця, який забезпечує його конкурентоспроможність на ринку праці, дає змогу вирішувати виробничі завдання, спираючись на уміння спілкуватись і співпрацювати з різними людьми. Окреслено структуру комунікативної культури особистості як сукупність компонентів: когнітивного (знання, які визначають результативність комунікативної діяльності), мотиваційно-ціннісного (ціннісна орієнтація особистості студента та мотивація оцінних ставлень до навколишнього світу), діяльнісно-практичного (реалізація засвоєних знань і сформованих комунікативних умінь у повсякденній і професійній життєдіяльності) і рефлексивно-саморегулятивного (самопізнання, самоаналіз, саморегулювання, розуміння поведінкової діяльності інших учасників взаємодії, оцінка комунікативної діяльності та її корекція).

До основних функцій комунікативної культури віднесено: інформаційну, інтерактивну, перцептивну.

На основі проведеного аналізу сформульовано власне трактування сутності комунікативної культури студентів закладів вищої освіти як особливої якості особистості майбутнього фахівця, що характеризується сукупністю комунікативних знань, сформованістю умінь контро-

лювати і регулювати свою мовну поведінку, грамотно і переконливо аргументувати свою позицію, вміннями вести ділові переговори в процесі професійної діяльності, швидко орієнтуватись у комунікативній ситуації і обирати необхідний стиль поведінки для досягнення мети комунікативного акту, продуктивно співпрацювати в ході вирішення професійних завдань.

Розкрито особливості формування комунікативної культури студентів закладів вищої освіти. Зокрема, з'ясовано, що юнацький вік є сенситивним для ефективного формування комунікативної культури, а відтак наголошено, що особливості формування комунікативної культури у студентів потребують врахування вікового й особистісного їх становлення, а також особливостей організації освітнього процесу в ЗВО й створення відповідно сприятливого комунікативно розвивального середовища, яке б інтегрувало навчальну, виховну, науково-дослідницьку діяльність і практичну підготовку студентів.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури компетентність майбутнього фахівця визначено як інтегровану характеристику якостей особистості, що забезпечує успішне виконання професійної діяльності;

результат підготовки майбутнього фахівця для успішного виконання діяльності в певних професійних та соціально-особистісних предметних галузях (компетенціях), який визначається необхідним обсягом і рівнем знань, а також досвідом у певному виді діяльності (в тому числі й соціальним досвідом).

У свою чергу, компетенцію визначаємо як соціально закріплений освітній результат, що є динамічною системою знань, умінь, навичок, здібностей, цінностей особистості, необхідних для виконання функцій, визначених професійною діяльністю, а також – для особистісного саморозвитку.

Нами з'ясовано, що професійна компетентність формується в процесі професійної підготовки студентів – майбутніх фахівців і визначається як складне утворення, що включає професійні знання, вміння, навички, готовність до діяльності, а також низку професійно важливих особистісних якостей, як-от: креативність, мобільність, комунікабельність, толерантність, доброзичливість, урівноваженість, чуйність, прагнення до самопізнання й саморозвитку, саморефлексії та ін.

Встановлено що важливою складовою професійної компетентності є комунікативна компетентність, яка визначається як система

внутрішніх ресурсів особистості, її здатність до ефективної конструктивної взаємодії з іншими людьми завдяки її адекватній орієнтації у власному психологічному потенціалі та потенціалі партнера, в комунікативній ситуації. Комунікативна компетентність містить три взаємозалежні компоненти: гностичний (система знань про сутність, структуру, функції та особливості спілкування; знання про стилі спілкування; фонове знання, що дозволяє зробити розуміння більш емоційним, глибоким, особистісним; творче мислення, внаслідок якого спілкування виступає як різновид соціальної творчості); конативний (загальні та специфічні комунікативні уміння; культура мовлення; експресивні уміння, які забезпечують адекватний висловлюванням міміко-пантомімічний супровід; перцептивно-рефлексивні уміння, які забезпечують можливість проникнення у внутрішній світ партнера по спілкуванню та розуміння самого себе; домінуюче застосування організуючих впливів у взаємодії з людьми та емоційний (гуманістична установка на спілкування, інтерес до іншої людини, готовність вступати з нею в особистісні, діалогічні взаємини, інтерес до власного внутрішнього світу; розвинуті емпатія та рефлексії; високий рівень ідентифікації з виконуваними соціальними ролями; позитивна Я-концепція; адекватні вимогам певного виду діяльності психоемоційні стани).

З огляду на це комунікативна компетентність нами розглядається як важливий визначник сформованості комунікативної культури майбутнього фахівця.

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

Галацин Катерина Олександрівна
Хом'як Алла Петрівна

**КОМУНІКАТИВНА КУЛЬТУРА
МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ**

Монографія

Друкується в авторській редакції
Верстка І. С. Савицької

Формат 60×84 1/16. Обсяг 7,67 ум. друк. арк., 7,23 обл.-вид. арк.

Наклад 300 пр. Зам. 64. Видавець і виготовлювач – Вежа-Друк

(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. (0332) 29-90-65).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України ДК № 4607
від 30.08.2013 р.